

6 DE FIRMA SCHOLTEN IN RUSLAND

'... mijn fabrieken (...) [zullen] door geheel Duitsland verrijzen als Paddestoelen, ja (...) zij zullen [zich] uitbreiden tot de steppen van Rusland.'

INLEIDING

Opzet van het hoofdstuk

Rusland was het derde land waarin de firma Scholten overging tot DBI. De eerste Russische fabriek verrees in 1872 in Petrokow. Dit gebeurde een drietal jaren nadat de firma in Duitsland actief werd en een tweetal jaren na het begin van de activiteiten in Oostenrijk. Een tweede fabriek in Rusland verrees in 1881 in Nowy Dwor. Beide plaatsen lagen in de omgeving van Warschau, in het toenmalige Russisch Polen. Net zoals in de vorige twee hoofdstukken is gedaan, zal in dit hoofdstuk worden nagegaan wat het motief voor Scholten was om naar Rusland te gaan. Hiervoor zal worden gekeken naar de rol van de *locational advantages* die bij de vestiging in Rusland gespeeld hebben. Daarna zal gekeken worden naar de organisatie, financiering en de resultaten van de fabrieken. Om een beter beeld te krijgen van de omstandigheden waarin Scholten met zijn Russische avontuur terecht kwam, wordt eerst een korte inleiding gegeven op de politieke en economische situatie in Rusland in de tweede helft van de 19^e eeuw en de ontwikkeling van de aardappelmeelindustrie in dit land.

RUSLAND ALS LAND VAN VESTIGING VAN EEN MULTINATIONALE ONDERNEMING

Economische ontwikkeling in de 19e eeuw

Het Russische keizerrijk was in de 19e eeuw verreweg het grootste land in Europa. In 1850 woonden er ruim 60 miljoen mensen.² Onder het bewind van tsaar Nicolaas I (1825-1855) kon Rusland worden beschouwd als een van de laatste bolwerken van het *ancien régime* in Europa. De drang naar gebiedsverovering bleef voortbestaan. Gedurende de eerste decennia van de eeuw veroverde Rusland in verschillende oorlogen verscheidene gebieden in de Kaukasus en verkreeg het een sterke invloed in de Donauvorstendommen. In het westen had Rusland bij de vrede van Versailles in 1815 de heerschappij over grote delen van Polen gekregen. De militaire macht van Rusland was sinds de Napoleontische oorlogen een dominerende factor in Europa en rond 1850

leek het Russische rijk machtiger dan ooit. Maar dat deze macht schijn was, bleek tijdens de Krimoorlog (1854-1856). Rusland werd de grote verliezer en moest delen van Moldavië en zijn militaire vloot in de Zwarte Zee opgeven. Toch bleef het Russische Rijk in politiek opzicht een grootmacht, waarmee de Westerse staten wel degelijk rekening dienden te houden.

In 1855 besteede de jonge tsaar Alexander II (1855-1881) de troon. Rusland was op dat moment verwickeld in de vredesbesprekingen van de Krimoorlog. De onthulling van de zwakte van Rusland luidde onder Alexander II een periode van enige liberalisering in. Eén van de belangrijkste maatregelen hierbij was de afschaffing van de lijfeigenschap in 1861. Daarnaast voerde Alexander staatkundige- en juridische hervormingen door, op basis van Europese voorbeelden. Ook werd de censuur verminderd. Desalniettemin bleef de absolutistische staatsvorm bestaan en bepaalden de tsaar en zijn ministers de binnen- en buitenlandse politiek. De economische politiek van Alexander II werd gedurende een korte periode gekenmerkt door liberalisering. Gedurende de jaren vijftig van de 19^e eeuw kwam er een einde aan het prohibitief importsysteem en werden de invoerrechten op veel producten verlaagd. Ook begon de overheid de economie te stimuleren door de oprichting van banken en andere kredietinstellingen. Dit liberale beleid duurde maar tot 1877, toen weer een groot aantal verhogingen van invoerrechten plaatsvond. Deze hadden voornamelijk tot doel om de binnenlandse industrie, zoals de staalindustrie en machinebouw, te beschermen. In 1891 werd deze politiek verder doorgevoerd en werd overgegaan op een zeer protectionistisch tarief.³

Qua industriële ontwikkeling wordt Rusland beschouwd als een laatkomer. Daarbij werd het industrialisatieproces in Rusland, net als in Duitsland en Oostenrijk, gekenmerkt door regionale diversiteit en ongelijke ontwikkeling. Met wat goede wil is het begin van de industrialisatie in Rusland terug te voeren op het bewind van tsaar Peter de Grote (1682-1725). Met behulp van de kennis die hij in het buitenland had opgedaan, richtte deze industrieën op, die grotendeels tot doel hadden om de krijgsmacht uit te rusten. Zo verzezen op zijn instigatie scheepswerven, zaagmolens, zeilmakerijen en textiel fabrieken. Dit gebeurde voornamelijk in St.-Petersburg en Moskou. Toch kunnen deze fabrieken niet anders getypeerd worden als groots opgezette ambachtelijke nijverheid. Ze waren grotendeels afhankelijk van opdrachten van de overheid en speelden geen belangrijke rol bij het maken van producten voor de Russische bevolking. Wel belangrijk was de ontwikkeling van de ijzerindustrie in deze periode. De oorlogsindustrie vroeg om ijzer voor de productie van geweren, kanonnen en kogels. Ijzer werd voornamelijk aangetroffen in de Oeral. Deze provincie ontwikkelde zich gedurende de 17^e en 18^e eeuw tot een belangrijk centrum van de ijzerindustrie in Rusland.⁴

Het industrialisatieproces dat zou leiden tot moderne economische groei, deed zich in Rusland pas in de tweede helft van de 19^e eeuw voor. De verlate industrialisatie in Rusland wordt hoofdzakelijk toeschreven aan het feit dat daar de determinanten voor het ontstaan van de industrialisatie zich op andere wijze ontwikkelden dan in het Westen. In de economisch-historische literatuur wordt veel aandacht besteed aan de rol die de Russische overheid in dit geheel heeft gespeeld. Deze zou de ontwikkeling van een kapitalistisch systeem negatief hebben beïnvloed. Het autocrac-

tische bestuur bleek niet in staat om tegelijkertijd zowel de economische ontwikkeling te stimuleren als de staat te hervormen. Bovendien stonden de strenge overheidsregulering van het bedrijfsleven en de diep in het Russische systeem verankerde corruptie de ontwikkeling naar een vrije markt economie in de weg.⁵

Een andere grote hinderpaal voor de economische ontwikkeling van Rusland vormden de grootte van het land en de gebrekkige infrastructuur. Zowel land- als waterwegen waren een groot deel van het jaar onbruikbaar door vorst, dooi of regenval. De oplossing hiervoor was de aanleg van spoorwegen. Ondanks het verzet van zijn minister van Financiën, Krankin, maakte tsaar Nicolaas I (1825-1855) een begin met de aanleg van spoorwegen. De eerste verbinding werd in 1837 gelegd tussen St.-Petersburg en de keizerlijke residentie. In 1851 kwam een verbinding tussen St.-Petersburg en Moskou tot stand en in 1855 beschikte Rusland over een kleine duizend kilometer spoorweg.⁶

Gedurende het bewind van tsaar Alexander II (1855-1881) werd het pro-spoorwegbeleid doorgezet. Hierdoor werd de eerste stap gezet in de richting van moderne economische groei. Tussen 1865 en 1875 werd vijftienduizend kilometer spoorweg aangelegd. De eerste lijnen verbonden de landbouwgebieden langs de Wolga en in Zuid-Rusland met de grote steden Moskou en St.-Petersburg en met uitvoerhavens als Riga, Odessa en Rostow. Deze verbindingen maakten het mogelijk om belangrijke bulkgoederen, zoals graan, steenkolen en olie over land te vervoeren. Ook kwam de verbinding tot stand tussen Zuid-Rusland en de kolen- en ijzerertsminen in de Oekraïne. De spoorwegen werden in eerste instantie opgezet als private initiatieven, maar kwamen gedurende de jaren tachtig in toenemende mate in handen van de overheid. Met de zeggenschap over het spoorwegennetwerk trachtte de regering de inheemse industrie te stimuleren door het doen van bestellingen en het creëren van gunstige vervoerstarieven.⁷

Gedurende de 19^e eeuw had Rusland, het minst geïndustrialiseerde land in Europa, het hoogste bevolkingsgroei-cijfer. Voor de gehele eeuw bedroeg dit cijfer jaarlijks ongeveer 2%. In 1800 woonden in Rusland 37 miljoen mensen. Vijftig jaar later was dit aantal gestegen tot 60,2 miljoen en in 1900 bedroeg het aantal inwoners 111 miljoen. Toch was deze spectaculaire groei alleen geen garantie voor het inzetten van het industrialisatieproces. Dit kwam omdat de landbouw aanvankelijk niet zorgde voor een surplus en bovendien arbeidskrachten vasthield. Hoewel Rusland een van de landen was, waar het landbouwareaal zich gedurende de 19^e eeuw indrukwekkend uitbreidde, bleef de productiviteit van de landbouw relatief laag.⁸ Dit werd hoofdzakelijk veroorzaakt door de structuur op het platteland. De lijfeigenschap werd pas in 1861 afgeschaft en de praktische uitvoering ervan liet lang op zich wachten. In eerste instantie werd het land dat de boeren toekwam toegewezen aan de dorpsgemeenschappen en niet aan de individuele boeren. Hoewel de boeren officieel waren vrijgemaakt bleven ze aan de dorpsgemeenschap gebonden. Dit kwam omdat de lasten en verplichtingen hoog bleven. Daarbij maakte de primitieve technologie en schaarste aan kapitaal het onmogelijk om over te schakelen op een commerciële landbouw. Ondanks deze ontwikkelingen slaagde de Russische landbouw er toch in om de voedselvoorzie-

ning van de steeds groeiende Russische bevolking te dekken en zelfs een exportoverschot te creëren. Tot voor kort werd aangenomen dat de export ten koste ging van de voedselvoorziening van de boeren. Het is inmiddels echter duidelijk dat in ieder geval na 1885 de productiviteit en levensstandaard op het platteland stegen. Het lijkt er op dat Rusland vanaf dat moment de weg insloeg van moderne economische groei.⁹

Rusland heeft altijd beschikt over grote hoeveelheden natuurlijke hulpbronnen, waaronder ijzererts en olie. Grootschalige ontginning kwam pas tot ontwikkeling op het moment dat hiervoor de techniek en het kapitaal ter beschikking kwamen. Na 1885 vertoonde de groei van de Russische industrie een zodanige versnelling, dat bijna van een industriële revolutie kan worden gesproken. Grootste trekker was de textielindustrie, voornamelijk linnen en katoen, die geconcentreerd was rond Moskou en St.-Petersburg. In het kielzog van de textiel ontwikkelde zich de zware industrie in de Oekraïne, zoals steenkool, ruwijzer en staal. Vanaf de jaren negentig zou de industriële productie een zeer snelle groei doormaken. Toen nam de productie met een jaargemiddelde van meer dan 8% toe. Dit was meer dan in welk westers land ook in deze periode. Rusland was toen na de Verenigde Staten de grootste olieproducent. In 1897 bevonden de belangrijkste industriegebieden zich in St.-Petersburg, Moskou, Wladimir, Rostroma, Rjasan, Twer en Jaroslaw. Ook in het Koninkrijk Polen, dat in deze periode bij Rusland hoorde, bevond zich een aantal industriegebieden. Toch was de economische kracht van Rusland niet zo groot als het leek. Zo was de productie en consumptie per hoofd van de bevolking zelfs lager dan in Oostenrijk. Rusland bleef een agrarisch land. Meer dan tweederde van de beroepsbevolking was in de landbouw werkzaam en produceerde daar meer dan de helft van het nationaal inkomen.¹⁰

De rol van buitenlanders in de Russische industrialisatie

In de historisch-economische literatuur wordt veel aandacht besteed aan de rol van buitenlandse investeringen bij de Russische industrialisatie.¹¹ In de periode vóór 1914 wordt Rusland, na de Verenigde Staten beschouwd als de grootste ontvanger van DBI. Het land had al sinds het bewind van Peter de Grote een grote aantrekkingskracht op buitenlanders uitgeoefend. Zij waren hoofdzakelijk in het handels- en kredietwezen actief en hadden zich voornamelijk gevestigd in de grote handelsplaatsen zoals St.-Petersburg en Moskou. Op deze wijze waren geleidelijk de westerse kredietvormen en manier van handel drijven in Rusland geïntroduceerd. De buitenlandse investeringen waren op hun hoogtepunt gedurende de jaren negentig van de 19^e eeuw. Deze ontwikkeling was het gevolg van een doelbewuste politiek, waarin de minister van Financiën, Witte, een belangrijke rol speelde. Witte's doel was om gebruik te maken van buitenlands kapitaal en ondernemerschap om de industrie in Rusland te stimuleren.¹²

Het resultaat van deze politiek was duidelijk zichtbaar. Met name de aanleg van de spoorwegen en ontwikkeling van mijnindustrie en metallurgische industrie aan het eind van de 19^e eeuw kwamen met hulp van buitenlands ondernemerschap en kapitaal pas goed van de grond. De belangrijkste landen van herkomst van de ondernemers in deze periode waren Groot-Brittannië,

Frankrijk, België en Duitsland. De Engelsen waren voornamelijk actief in de olie- en goudwinning, de Fransen en Belgen in de mijnbouw en de Duitsers in de chemische industrie en elektrificatie.¹³ Al deze landen waren voortrekkers in het industrialisatieproces in West-Europa. Als laatkomer speelde Nederland in dit opzicht geen rol.

De aardappelmeelindustrie in Rusland

Net als in Duitsland en Oostenrijk maakte de aardappelmeelindustrie in Rusland deel uit van de voedingsmiddelenindustrie. De belangrijkste tak van deze industrie bestond uit de bietsuikerindustrie. Deze was geconcentreerd in de Oekraïne. Eigenaren van de bietsuikerfabrieken waren voornamelijk grootgrondbezitters. In heel Rusland waren in de jaren 1885/86 241 suikerfabrieken actief, die gezamenlijk aan ruim 93.000 arbeiders werk boden. De bloei van deze fabrieken was tot stand gekomen onder een beschermende politiek van hoge invoerrechten op suikerproducten.

De kenmerken van de Russische aardappelmeelindustrie kwamen in grote mate overeen met die welke Scholten in Duitsland en Oostenrijk had aangetroffen. Toen Scholten in het begin van de jaren zeventig van de 19^e eeuw in Rusland actief werd, waren daar geen gebieden waar aardappelen voor commerciële doeleinden werden verbouwd. De hakvrucht maakte deel uit van de rotatie van gewassen en de verbouw vond grotendeels plaats op landerijen van grootgrondbezitters. Na 1861 zouden steeds meer vrije boeren op de verbouw van aardappelen overgaan. De streken waar veel aardappelen werden verbouwd waren de gouvernementen ten noorden en zuiden van Moskou, zoals Jaroslav, Kaluga en Rjasan. Hier verzezen ook de eerste aardappelmeelfabrieken. Naast de aanwezigheid van aardappelen waren de belangrijkste vestigingsfactoren de afzetmarkt in Moskou en de goed ontwikkelde spoorwegverbindingen in deze streken.

De productie van aardappelmeel- en derivaten vond plaats zowel in grote fabrieken als in kleine bedrijven van grootgrondbezitters en boeren. In de jaren tachtig van de 19^e eeuw was de productie van derivaten in de Russische aardappelmeelindustrie gescheiden van de productie van het meel. De verschillende derivaten, zoals stroop en de gummisoorten, werden in aparte fabrieken geproduceerd. Deze verdeling van de productie had Scholten ook in de jaren zestig in Duitsland aangetroffen. Ten noorden van Moskou, rond Jaroslav en Rostow, waren veel kleine meelfabriekjes in bedrijf. Hier werd veelal zonder stoommachine gewerkt en de kwaliteit van het meel van deze fabriekjes was zeer wisselend. In de zuidelijke gouvernementen Rjasan en Kaluga stonden de meer professionele fabrieken. Deze waren meestal in handen van grootgrondbezitters. Zij verwerkten geen aardappelen, maar kochten het meel in bij de kleinere producenten uit de buurt. De kwaliteit van de producten van deze fabrieken was stukken beter dan die van de kleinere meelfabriekjes.¹⁴

Stroop werd in dezelfde streken rond Moskou geproduceerd. Hier waren gedurende de jaren tachtig van de 19^e eeuw drie grotere stroopfabrikanten en een aantal kleinere stroopproducenten actief. De grootste en belangrijkste was de firma Ponisofkyn & Sohne. Deze fabriek was eigendom van een rijke familie in het Jaroslauer gouvernement, die ook enkele chemische fabrieken in haar bezit had. De grotere fabrieken beschikten alle over stoomkracht. Ponisofkyn was marktleider in

deze streek en bepaalde de stroopprijzen waar de andere fabrikanten zich naar richtten. Geen van de grotere fabrieken verwerkte eigen aardappelen. In het Jaroslauer gouvernement waren een vijftal grotere derivatenfabrieken gevestigd die verschillende soorten gummi maakten. In deze fabrieken werd niet alleen aardappelmeel als grondstof gebruikt maar ook tarwestijfsel. De producten van deze aardappelmeel- en derivatenfabrieken werden voornamelijk in Moskou en St.-Petersburg afgezet.¹⁵

Een ander gebied in Rusland waar veel aardappelen werden verbouwd en waar aardappelmeel-fabrieken voorkwamen, was het gouvernement Grodno. Dit was deze streek waarin de firma Scholten actief werd. Het lag ten oosten van Warschau en maakte deel uit van Russisch Polen.¹⁶ Het koninkrijk Polen was in de 18^e eeuw opgedeeld tussen Pruisen, Rusland en Oostenrijk. In 1815 werd het groothertogdom Warschau als koninkrijk Polen opgenomen in een personele unie met het Russische Tsarenrijk. Polen had een eigen grondwet en voerde een eigen buitenlandse en handelspolitiek. De horigheid was in Polen in 1807 afgeschaft. Onder de minister van Financiën, prins Drucki-Lubekecki, werd gedurende de jaren 1820-1830 een programma in werking gezet van kapitaalopbouw en industrialisatie. De ondernemers die in deze periode actief werden, waren niet de Poolse grootgrondbezitters maar voornamelijk Poolse Joden, Duitsers, Belgen en Fransen. De meeste nadruk kwam te liggen op de zware industrie, zoals spoorwegen, ijzer- en kolenmijnen en staalproductie. Daarnaast ontstond in Polen een aanzienlijke textiel- en suikerindustrie. Laatstgenoemde ontstond niet op landgoederen maar in de stad Warschau. Deze industrie was voornamelijk geconcentreerd op de raffinage van ruwe suiker. Daarnaast manifesteerde Warschau zich als het financiële centrum van Russisch Polen. De bankiers stonden in contact met kapitaalverschaffers en markten in nabijgelegen financiële centra zoals Wenen en Berlijn. De belangrijkste industriële steden naast Warschau waren Lodz, Huta Bankowe en Dąbrowa.¹⁷ Lodz was het centrum van de Poolse textielindustrie. De stad werd ook wel het Poolse Manchester genoemd. Naast lokale ondernemers waren in deze industrie in de tweede helft van de 19^e eeuw veel Franse en Belgische ondernemers actief.¹⁸

DE MOTIEVEN VOOR DBI IN RUSLAND

De eerste oriëntatie

Uit het citaat aan het begin van dit hoofdstuk is op te maken dat W.A. Scholten al in dezelfde periode dat hij in Duitsland actief werd, plannen had om zich in Rusland te vestigen. Het is de vraag of dit destijds grootspraak was, of dat Scholten inderdaad al vanaf het begin dat hij overging tot DBI de ambitie had om zich in Rusland te vestigen. Een andere vraag die dan rijst is waarom Scholten toch eerst in Oostenrijk actief werd en daarna pas in Rusland. Het blijkt echter dat W.A. Scholten zich al in de zomer van 1869 op de mogelijkheden op de Russische markt aan het oriënteren was. Hij liet directeur Waal, die zich in Krakau bezig hield met de voorbereidingen van de oprichting van de fabriek in Galicië, informeren naar de invoerrechten op aardappelmeel en aanverwante producten in Rusland. Deze bleken zo hoog dat er van uitvoer naar Rusland geen sprake

ke zou kunnen zijn.¹⁹ Winkler Prins schrijft dat Scholten wist dat de aardappelen in de Russische provincie Podolië (ten westen van Galicië) nog goedkoper waren dan in Galicië.²⁰ Het besluit om over te gaan tot productie in Rusland was daarna snel genomen. Net als in Duitsland en Oostenrijk was het in Rusland de relatief onontgonnen markt van de aardappelmeelindustrie die W.A. Scholten trok.

Omdat Scholten in het grote Russische rijk geheel onbekend was, begon hij met een uitgebreide oriëntatie.²¹ Scholten las het aardrijkskundig handboek van J.J. Kreenen en een recent in het Duits uitgekomen beschrijving van Rusland. Daarna werd dezelfde strategie als in Oostenrijk gevolgd. In januari 1870 schreef Scholten landbouwverenigingen in Kiev, St.-Petersburg, Moskou, Smolensk en Warschau aan. Hij vroeg waar zich in de buurt van deze plaatsen uitgestrekte aardappelgebieden bevonden, wat de gemiddelde aardappelprijzen en -oogsten waren, hoeveel branderijen er actief waren en of er accijns op aardappelmeelproducten werd geheven. Opvallend is dat Scholten tevens informeerde of het in Rusland mogelijk was voor buitenlanders om bezittingen in eigendom te hebben. Deze vraag wordt niet behandeld in de bronnen, die zijn oriëntatie in Duitsland en Oostenrijk documenteren. Scholten kreeg alleen een antwoord van een ambtenaar uit Kiev, J.H. Hochhuth, die hem meldde dat in Rusland geen landbouwverenigingen bestonden, maar dat hij wel bereid was de nodige informatie over de streken rond Kiev te verschaffen. Scholten was hierna hoopvol gestemd en beloofde Hochhuth dat hij hem in april vanuit Tarnow zou komen bezoeken. Na deze berichten overwoog Scholten zijn nieuwe Russische expeditie vanuit Kiev te beginnen.²² De stad was gunstig gelegen ten opzichte van Tarnow in Oostenrijk, waar hij inmiddels begonnen was met de opzet van de nieuwe fabriek. Van hier uit zou de bouw van een fabriek in het Russische Kiev makkelijk gecoördineerd kunnen worden.

Van het bezoek van W.A. Scholten aan Hochhuth in Kiev is nooit iets gekomen. Maar verdere berichten van Hochhuth waren kennelijk hoopgevend, want in april 1870 nam W.A. Scholten maatregelen om een nieuwe directeur aan te nemen. Deze zou in Kiev moeten onderzoeken of het mogelijk zou zijn om in die buurt een fabriek op te richten. Voor de functie werd C. van Beuningen uit Arnhem aangenomen. Van Beuningen was tot dan toe agent van de Maatschappij tot Exploitatie van de Staatsspoorwegen geweest. Hij had geen enkele kennis van de aardappelmeelproductie. Maar zoals eerder is gebleken, was dit voor Scholten geen probleem. Van Beuningen kreeg een korte introductie op de industrie via een bezoek aan de fabrieken in de Veenkoloniën. Scholten was van plan om zelf met Van Beuningen naar Rusland te gaan, maar dit kwam hem uiteindelijk niet uit. Van Beuningen reisde alleen af naar Kiev. Hij kreeg de opdracht om contact op te nemen met Hochhuth, die hem verder op weg zou helpen. Van Beuningen reisde via Scholtens fabrieken in Brandenburg en Tarnow naar Kiev. In Tarnow maakte hij afspraken over hoe de samenwerking tussen Tarnow en Kiev zou moeten verlopen. Begin juni 1870 kwam Van Beuningen zeer vermoeid in Kiev aan. De treinverbinding tussen Galicië en Kiev was nog verre van ideaal omdat de spoorverbinding tussen Lemberg en Kiev nog niet gereed was. Hierdoor had Van Beuningen een lang stuk per koets moeten reizen. Dit was in deze periode in Rusland verre van comfortabel. Eenmaal bijgekomen bezocht hij eerst Hochhuth en bestelde kaarten van de

gebieden die Scholten als potentiële vestigingsplaatsen beschouwde. Ook nam hij Russische les.²³

Het werd al snel duidelijk dat de omgeving van Kiev de verkeerde plaats was voor de vestiging van een aardappelmeelfabriek. Van Beuningen maakte uit zijn gesprekken met Hochhuth en plaatselijk onderzoek op, dat er voornamelijk suikerbieten werden verbouwd en maar weinig aardappelen. Bovendien maakte Van Beuningen zich zorgen over de verkoop. Het product aardappelmeel was in deze streken geheel onbekend. Over dit laatste maakte W.A. Scholten zich minder druk. Wel zou het volgens hem moeilijk kunnen worden om de bevolking aan te zetten tot uitbreiding van de verbouw van aardappelen. Dit zou enkele jaren duren, waardoor de fabriek de eerste jaren niet volop zou kunnen werken. De bakens moesten dus worden verzet en W.A. Scholten ging uitzien naar een andere vestigingsplaats in het Russische rijk.

De omstreken van Warschau

Op basis van de kaarten die Van Beuningen hem had verschaft, concludeerde Scholten dat de omstreken van Warschau in Russisch Polen het meest geschikt zouden zijn. Voordat er iets kon gebeuren was het belangrijk dat Van Beuningen de Russische taal machtig werd. Er waren twee mogelijkheden, of Van Beuningen bleef in Kiev om verder te studeren of hij kon naar Warschau reizen en daar opnieuw beginnen. Als Van Beuningen klaar was, zou Willem Albert met Jan Evert naar Warschau komen, zodat ze gedrieën naar een geschikte lokatie voor de fabriek konden zoeken.²⁴ Ondertussen schreef W.A. Scholten naar zijn contactpersoon in de Landbouwvereniging in Wenen (van wie hij destijds de tip had gekregen om zich in Galicië te vestigen) met de vraag of hij ook een geschikte plaats in Rusland wist. Deze verwees hem door naar de Keizerlijke Landbouwvereniging in St.-Petersbrug. Vanuit St.-Petersburg kreeg Scholten te horen dat in de omstreken van deze stad zelf niet genoeg aardappelen verbouwd werden om aan de vraag van een grote fabriek te voldoen. Belangrijke aardappelstreken in het Russische rijk lagen volgens zijn informanten in het gouvernement Jaroslaw (ten noorden van Moskou) en in het gouvernement Grodno (ten oosten van Warschau). In dat laatste gouvernement zouden zich ook enkele aardappelmeelfabrieken bevinden. In deze streek zouden door de aanwezigheid van vele bossen en steengroeven bovendien goede bouwmaterialen te krijgen zijn.

De vermelding van de aanwezigheid van aardappelmeelfabrieken in Grodno bevestigde het idee van Scholten dat hij in Russisch Polen diende te zijn. In september 1870 kreeg Van Beuningen de opdracht om Kiev te verlaten en naar Warschau te reizen. Daar zou hij zich naast het Russisch ook op het Pools moeten toeleggen. Van bouwen zou in de winter toch niets komen en Van Beuningen kon gedurende deze maanden rustig de omgeving van Warschau verkennen. In november zou W.A. Scholten een bezoek aan de streek brengen en in januari met Jan Evert terugkomen om een stuk land te kopen. Ten slotte kreeg Van Beuningen de opdracht om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over het gebruik van keukenstroop in deze streken en rond te vragen of men bekend was met aardappelstroop. Ook diende hij zich te verdiepen in de toltarieven van de tollinie die tussen Polen en Oud-Rusland scheen te bestaan.²⁵ Kennelijk had W.A. Scholten ook plaatsen in Oud-

Rusland, zoals St.-Petersburg en Moskou op het oog als afzetmarkt. Daarnaast bood de vestigingsplaats in Polen ook goede perspectieven voor uitvoer van aardappelmeel en derivaten. De uitvoer van aardappelmeelproducten vanuit productielanden als Nederland, Frankrijk en het Duitse tolvverbond naar Engeland en Amerika nam jaarlijks toe. Scholten was van mening dat hij net zo goed vanuit Russisch Polen kon exporteren. Dit zou gemakkelijk kunnen via de nabijgelegen Oost-Pruisische havenstad Stettin.²⁶

De vestiging in Petrokow

In december 1871 had Van Beuningen zowel in Wloclawek als in Petrokow mogelijke bouwplaatsen aangetroffen. Scholtens voorkeur ging uit naar Petrokow. Deze stad lag aan een van de zijrivieren van de Warthe. In een Russische statistiek werd deze steek vermeld als de grootste producent van aardappelspiritus. Hieruit concludeerde Scholten dat Petrokow ‘een der beste aardappelstreken’ moest zijn.²⁷ Hij deelde Van Beuningen mee dat hij de streken ten noordoosten van Warschau niet meer behoefde te onderzoeken omdat Petrokow hem het beste voorkwam. In Petrokow diende Van Beuningen zowel de gouverneur als de burgemeester te bezoeken want: ‘...in Ruppin hebben wij wel ondervonden dat het van het hoogste belang is men met dergelijke menschen op een goede voet staat.’²⁸ Eind december 1870 was Van Beuningen druk bezig met het in kaart brengen van stukken land in Petrokow die voor aankoop in aanmerking kwamen. Al deze stukken lagen, net zoals bij de andere buitenlandse fabrieken van Scholten het geval was, zowel aan het spoor als aan een rivier.

Ondertussen won Van Beuningen ook inlichtingen in over de kosten van aanvoer van aardappelen per spoor naar Petrokow en de tarieven. De tarieven vielen kennelijk gunstig uit, want in februari 1871 had Scholten het definitieve besluit genomen om in de omgeving van Petrokow te bouwen. Een maand later was Van Beuningen in onderhandeling met het bestuur van Petrokow over de aankoop van een stuk grond aan het spoor. Niet lang daarna kwam W.A. Scholten over om de koop te effectueren. Maar de toestemming voor de overdracht van het land liep door allerlei bestuurswisselingen vertraging op en Scholten keerde onverrichter zake weer naar huis terug. Gedurende de hele zomer werd gewacht op de toestemming. Van Beuningen kreeg opdracht om zich alvast te oriënteren op de inkoop van de bouwmaterialen. Scholten zou in Nederland een bouwkundige aantrekken en er voor zorgen dat de bouwtekeningen op de fabriek Zuidbroek werden gemaakt.²⁹ In augustus bleek dat het land niet direct aan Scholten verkocht mocht worden maar dat dit per publieke verkoping diende te gebeuren. Scholten schakelde de Nederlandse gezant in St.-Petersburg in, in de hoop dat deze de zaken zou kunnen veranderen, maar dit haalde niets uit. Er werd daarom besloten tijdens de openbare verkoop gebruik te maken van een Russische tussenpersoon. Op deze manier zou het misschien ook minder opvallen dat een buitenlander in een stuk land geïnteresseerd was, wat de prijs zou kunnen doen stijgen.³⁰

De overdracht van het land vond uiteindelijk in oktober 1871 plaats. Ondertussen was ook boekhouder B. Simon uit Brandenburg in Petrokow gearriveerd, waar hij zich bezig ging houden

met de inkoop van bouwmaterialen. Van Scholten kreeg Simon opdracht om de boekhouding in Petrokow net zo op te zetten als in Brandenburg.³¹ Dit duidt er op dat Scholten streefde naar eenheid in de administratie van zijn fabrieken. Met de inkoop van de bouwmaterialen werd na de slechte ervaringen in Tarnow geen enkel risico genomen. Betaling moest na aflevering plaats hebben en Scholten stond er op dat voor alle bestelde goederen rekeningen verkregen werden. Deze dienden goed te worden nagezien voordat ze werden betaald. Van Beuningen vertrok in de winter van 1871 voor enkele maanden naar Nederland om te trouwen. Hij zou in februari van het volgende jaar met zijn vrouw naar Petrokow terugkeren.

Daar waren inmiddels de nodige problemen gerezen met de overdracht van het land. De Russische tussenpersoon die het land had gekocht, Spadkovski genaamd, had niet gezorgd voor de overschrijving van de naam van W.A. Scholten in het hypotheekboek in Petrokow. Scholten stond daardoor niet als officieel eigenaar van de grond te boek en hij weigerde met de bouw te beginnen voordat dit geregeld was, '...want ik ga niet metselen op het eigendom van een ander.'³² In maart 1872 kwam hij zelf over om de overschrijving in het hypotheekboek in orde te maken. In april arriveerde bouwmeester Kunst, die de leiding zou kreeg over de bouw van de fabriek.

DE FABRIEK IN PETROKOW

De bouw van de fabriek: organisatie en financiering

In april 1872, een jaar later dan oorspronkelijk was gepland, kon eindelijk met de bouw van de fabriek in Petrokow begonnen worden³³ Metselaarsbaas Keller, die samen met timmerman Silberberg de leiding had, zou al snel voor problemen zorgen. Ondanks de voorzorgsmaatregelen om oplichting te voorkomen bij de inkoop van de bouwmaterialen kwam in februari aan het licht dat Keller het zand voor de funderingen veel te duur had ingekocht. Scholten verdacht hem er van dat hij onder een hoedje had gespeeld met de leverancier van het zand, zodat ze de winst konden delen. Hij eiste van Keller een nieuw contract met de zandleverancier, anders zou hij hem ontslaan. Keller liet dit niet op zich zitten en besloot de zaak voor het gerecht te brengen. Het proces diende in de zomer van 1872. De uitkomst van dit proces is niet bekend. Scholten had kennelijk weinig vertrouwen in een goede afloop, want hij maakte de opmerking dat hij in Brandenburg in het begin met net zo'n zaak te doen had gehad, '...even rond en duidelijk als deze...', doch dat hij toen wel veroordeeld was tot het betalen van een schadevergoeding en de kosten van het proces. Wel lijkt het er op dat Keller niet is teruggekeerd, want een ander contract geeft aan dat Scholten een overeenkomst aanging met een andere metselaarsbaas, Anton von Jarnusz Kiewiez.³⁴

Over de bouw en de eerste jaren van de fabriek in Petrokow is in het archief weinig aangetroffen. De afbeelding op de litho's die Scholten van al zijn fabrieken liet maken, laat in vergelijking met de andere buitenlandse fabrieken, een relatief kleine fabriek zien. Het gebouw van de aardappelmeelfabriek was eind 1872 gereed. Later werd een stroopfabriek bijgebouwd. De kosten voor de bouw gedurende het eerste jaar bedroegen 58.500,- Russische roebels (RR). De problemen met

De fabriek in Petrokow, genoemd naar een van de opzichters van W.A. Scholten. Litho van Walter Ochs

de aankoop van de materialen blijken uit de hoge materiaalkosten, die ruim RR 38.000,- van de totale kosten in het eerste jaar bedroegen. De kosten voor de bouw van de fabriek waren in september 1873 opgelopen tot een totaal van RR 82.850,-, wat overeenkwam met ongeveer HFL 140.000,-.³⁵

Scholten was van plan om de fabriek te vernoemen naar de Nederlandse gezant in St.-Petersburg, Jhr. Berg van Middelburg, maar die bedankte voor de eer. Hij stelde Scholten voor om de fabriek naar een van de prinsen van het huis van Oranje te vernoemen. Dit vond Scholten weer niet zo'n goed idee. Uiteindelijk zou de fabriek de naam krijgen van een oude getrouwe van de firma, Jan Boelens Hamminga. Jan Boelens was al ruim 25 jaar in dienst van Scholten. Hij was begonnen als arbeider en had zich opgewerkt tot opzichter van de fabriek in Foxhol. Ook droeg hij zorg voor het proefdraaien van de machines in de meeste buitenlandse fabrieken. Ironisch detail is dat W.A. Scholten Jan Boelens een jaar later prompt ontsloeg omdat hij '...te veel zijn eigen lui-men volgde en de geregelde gang der zaken verhinderde.'³⁶

Voor de financiering van de aardappelinkoop gedurende de campagnes in Petrokow ging Scholten in zee met de Warschauer bankier S.A. Fraenkel. Hier kreeg hij een zogenaamd acceptkrediet gebaseerd op het deponeren van waardepapieren.³⁷ Scholten gebruikte hiervoor een deel van zijn aandelen in de Nederlandsch Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij. Hij deponeerde 60 aandelen bij Fraenkel, waarmee hij tot 75% van het nominale bedrag van de aandelen wissels

kon uitschrijven. Hiermee kon Scholten tijdens de campagne in Petrokow over een bedrag van RR 45.000-50.000 beschikken.³⁸

De resultaten van de fabriek

De aardappelmeelfabriek in Petrokow kwam in het najaar van 1873 in werking. Er werden gedurende de eerste campagne iets meer dan 30.000 HL aardappelen vermalen. De stroopfabriek was toen, mede door de late levering van de herbrandoven, nog niet gereed. Scholten vreesde dat hij de campagne in zou gaan zonder stroop te kunnen maken.³⁹ Het is onduidelijk of dit inderdaad het geval is geweest, maar het is zeker dat de stroopfabriek in ieder geval gedurende de eerste helft van 1874 in werking was.⁴⁰ Uit onderstaande tabel 6.1 is op te maken dat de fabriek de eerste drie jaar maar weinig aardappelen vermaalde. Het is onduidelijk of dit lag aan slechte oogsten dan wel dat Van Beuningen er niet in slaagde om voldoende aardappelen in te kopen. Voor de aardappelinkoop was de fabriek aangewezen op de streek rond Petrokow en het meer naar het oosten gelegen gebied rond Radomsk. De aardappelen werden zowel per spoor als per as als over het water aangevoerd. Net zoals hij later in Tarnow zou doen, wilde Scholten het tekort aan aardappelen compenseren door de oprichting van natmeelfabriekjes in de omgeving. Het is onduidelijk of hij deze zelf wilde financieren of dat hij anderen hiertoe wilde stimuleren. Wel was in november 1873 Van Beuningen met enkele branders in onderhandeling over een eventuele ombouw van hun branderijen. Scholten bezocht niet lang daarna zelf de machinefabrikant Borbor in Frankfort aan de Oder om over de installaties van zulke fabriekjes te praten.⁴¹ Het lijkt er op dat dit initiatief niet van de grond is gekomen. In de correspondentie is hierna nooit meer iets over natmeelfabriekjes te vinden. Uit tabel 6.1 blijkt dat de fabriek in Petrokow wel nat meel inkocht. De hoeveelheden zijn echter te klein om aan te nemen dat dit werd aangeleverd door een aantal speciaal voor dit doel opgerichte natmeelfabriekjes.

Tabel 6.1: Hoeveelheid verwerkte aardappelen in HL en productie, verkoop en voorraad van aardappelmeelproducten in 100 KG in Petrokow, 1874-1884

HL	Verwerkte aardappelen 100 KG	Verkregen droog meel 100 KG	Ingekocht meel 100 KG	Voorraad vorig jaar 100 KG	Afgeleverd 100 KG	Naar Nowy- Dwor 100 KG	Voorraad
1873/4	30.160	3.684	0	0	527	-	3.157
1874/5	54.408	9.024	116	3.157	6.723	-	5.574
1875/6	49.758	3.594	197	5.574	6.646	-	2.719
1876/7	94.519	9.702	25	2.719	11.661	-	785
1877/8	36.302	6.590	871	785	7.221	-	1.025
1878/9	103.892	15.365	2.278	1.025	17.587	-	1.079
1879/0	56.915	7.212	3.300	1.079	11.192	-	399
1880/1	76.600	9.515	2.150	399	9.865	-	2.199
1881/2	163.375	19.749	2.053	2.199	18.068	2.140	3.793
1882/3	109.381	13.076	-	-	-	-	-
1883/4	34.192	4.424	-	-	-	-	-

Bron: GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 140, verzamelstaat wekelijkse rapporten Petrokow 1873/4-1883/4.

Helaas is er van de (financiële) administratie van de Petrokower fabriek nauwelijks iets teruggevonden. Een losse weeklijst van Petrokow van het begin van de jaren tachtig, laat zien dat in november 1880, op het hoogtepunt van de campagne, 96 arbeiders op de fabriek werkzaam waren. Hieronder bevonden zich ook zes meisjes, van wie er vier in de stroopfabriek werkten.⁴²

Uit de correspondentie wordt duidelijk, dat de fabriek in eerste instantie slecht liep en weinig winst genereerde. Zoals tabel 6.1 laat zien, werd aanvankelijk voornamelijk aardappelmeel en stroop geproduceerd. De verkoop van deze producten ging de eerste jaren zeer moeilijk. Volgens Van Beuningen was dit grotendeels te wijten aan de onbekendheid met aardappelmeelproducten in Rusland. Het kostte hem veel moeite om de producten aan de man te brengen. In april 1876 stuurde Scholten vanuit Groningen zijn vertrouweling Dreesman naar Rusland om de agentenschappen van de fabriek in Petrokow in de grote steden, zoals Moskou en St.Petersburg te bezoeken. De agenten bleken niet veel in hun mars te hebben en Dreesman was gedwongen om een heel nieuw netwerk op te zetten. Dit ging moeizaam omdat maar weinig Russen Duits spraken en omdat het land gedurende dat jaar een ernstige financiële crisis doormaakte. Hierdoor stond het bedrijfsleven grotendeels stil en werden er maar weinig zaken gedaan.⁴³

W.A. Scholten kreeg gedurende de eerste jaren van verschillende medewerkers, die de fabriek bezochten of er gewerkt hadden, te horen dat de directie van de fabriek nogal wat te wensen overliet. De eerste klachten kwamen van W. Dikema, die enige tijd op Petrokow werkzaam was. Hij was gedurende de eerste campagne meester in de stroopfabriek. Zijn verblijf ging niet over rozen. Volgens hem liet opzichter Kohn de fabriek verslonzen en maakte iedereen die hem tegensprak het leven zuur. Dikema beweerde opzettelijk door hem te zijn tegengewerkt: 'Vele mirakels hebben in Petrokow plaatsgehad (...) Kohn speelde de Satan, (...) de verhouding van K. tegenover mij was meer dan ondragelijk en dus op den duur voor Ued. zaken naadelig (...) Er ontbreekt nog veel in Petrokow, doch dit kon in mijne positie niet veranderd worden.'⁴⁴ Van directeur Van Beuningen had Dikema weinig steun ontvangen. Deze had Kohn de hand boven het hoofd gehouden en Dikema uiteindelijk een functie op het kantoor gegeven. Daarna had Dikema aan Scholten overplaatsing gevraagd en in de zomer van 1874 vertrok hij naar Tarnow, waar hij hoopte '...meer naar Scholtens tevredenheid te kunnen werken.'⁴⁵

C.P. van Rijn, opzichter van een van de fabrieken in de Veenkoloniën, bezocht in april 1876 de fabriek. Hem viel op dat het gebouw veel had geleden van het 'lomp en slordige werk' van de toenmalige timmerman Robers.⁴⁶ Sindsdien was er maar weinig verbeterd. De luchtpomp in de stroopfabriek werkte niet. Hierdoor was het onmogelijk om goede stroop te maken. Dreesman trof tijdens een bezoek in 1876 een zeer slordig bijgehouden administratie aan. Het debiteurenbestand was onvolledig en de waarde van de voorraden was het jaar daarvoor veel te hoog op de balans opgenomen. Bovendien rezen de kosten van de productie van het aardappelmeel de pan uit. Dit laatste zou in zijn ogen de grootste oorzaak zijn van de verliezen die de fabriek maakte.⁴⁷ In het begin van de campagne van 1876 was W.A. Scholtens neef G.J. Keijzer enige tijd werkzaam in Petrokow. Ook hij maakte melding van verschillende gebreken in de fabriek. De schrapers van de

economizers hadden nooit goed gewerkt en ook was een muur achter een van de stoomketels ingestort, waardoor er niet goed gestookt werd. Het beviel Keijzer helemaal niet in Petrokow. Al na enkele weken schreef hij aan zijn oom dat hij blij zou zijn als hij er weg kon.⁴⁸ Deze berichten geven aan dat het management van de fabriek in Petrokow onder Van Beuningen nogal wat te wensen overliet.

Afgezien van de bestuurlijke problemen bleek tevens dat de lokatie van de fabriek verkeerd was gekozen. De fabriek was gebouwd op een heuvelrug met uitzicht op het stadscentrum van Petrokow. Van de heuvel stroomde een aantal beekjes naar beneden, die werden gebruikt voor de aan- en afvoer van water. Het bleek al gauw dat de beekjes niet voldoende water leverden. Hierdoor kampte de fabriek regelmatig met watertekort, wat een constante productie in de weg stond. Ook de afvoer van het proceswater was niet afdoende. Zo veroorzaakte de fabriek tijdens een van de campagnes grote milieuoverlast toen de beekjes de afvoerstream niet aankonden en er grote hoeveelheden pulp en drab vanaf de heuvel de stad instroomde. Het stadsbestuur nam direct maatregelen. Scholten werd verplicht een afvoerpijp van de fabriek naar de rivier de Warthe te leggen. Daarnaast moest hij bij wijze van boete een deel van zijn fabrieksterrein weer aan het gouvernement afstaan.⁴⁹

Naar aanleiding van de verhalen van zijn werknemers en de problemen met het stadsbestuur, begon Scholten aan de bestuurlijke vermogens van Van Beuningen te twijfelen. De slechte spoorverbinding naar Petrokow had hem ervan weerhouden om regelmatig persoonlijk poolshoogte op de fabriek te nemen. Hij speelde even met de gedachte om de fabriek te verkopen. Maar eerst besloot hij het functioneren van Van Beuningen nader onder de loep te nemen. Waarschijnlijk heeft hij daarom zijn neef Keijzer naar Petrokow gestuurd. Deze schreef vervolgens aan zijn oom: 'Van Beuningen zal niet uit zichzelf weggaan, hij weet wel dat u hem niet geheel vertrouwd, of goed acht.'⁵⁰ Fouten in de immer rommelige boekhouding van de fabriek gaven Scholten in 1877 aanleiding om Van Beuningen er van te beschuldigen geld uit de kas te hebben genomen. Hierop volgde direct ontslag. Het is onduidelijk of dat werkelijk het geval was, maar Van Beuningen ruimde ieder geval het veld. In januari 1878 werd hij vervangen door W. Dikema, die eerder uit onmin met Van Beuningen uit Petrokow was vertrokken en directeur van de fabriek in Tarnow was geworden.⁵¹

Tijdens de campagne van 1877/8 werd in Petrokow voor het eerst een gunstig resultaat geboekt, al moest dit wel uit de balans geperst worden. De winst werd hoofdzakelijk bereikt door de fabriek voor een veel lagere waarde op de balans te zetten. De komst van Dikema deed de fabriek goed. Toen W.A. Scholten in augustus 1878 de fabriek bezocht was hij zeer tevreden:

'Ik ben hier sinds jaren weer met genoegen geweest, de fabriek was door Van Beuningen zo verloederd dat ze weldra tot stof gewezen zou zijn (...) hij [Dikema] gelooft dat wij al het geld dat wij vroeger verloren hebben hier langzamerhand met rente op rente zullen winnen. Of dat zo mooi zal gaan, zal tijd leren, maar de vooruitzichten zijn stellig best.'⁵²

Onder directeur Dikema werd de fabriek in Petrokow uitgebreid, zodat er ook aardappelsuiker, gom en couleur geproduceerd konden worden. Voor de verkoop van deze producten nam Dikema nieuwe, meer betrouwbare agenten aan. Dit wierp direct vruchten af. In eerdere jaren waren de producten veelal naar Duitsland uitgevoerd. Het was vanaf het begin het plan geweest van W.A. Scholten om naast de productie voor de lokale markt in Rusland ook te proberen te exporteren. Maar de stijgende koers van de roebel maakte dit steeds minder aantrekkelijk.⁵³ Een overzicht van de verkopen van de verschillende producten geeft een aardig inzicht in welke producten het meest werden verkocht. In tabel 6.2 is duidelijk te zien dat de fabriek in eerste instantie hoofdzakelijk aardappelmeel verkocht, maar dat later stroop het voornaamste product werd. Van de andere derivaten werd gom (dextrine) het meeste afgezet.

Tabel 6.2: Verkopen in Petrokow 1874-1882 naar product, in procenten

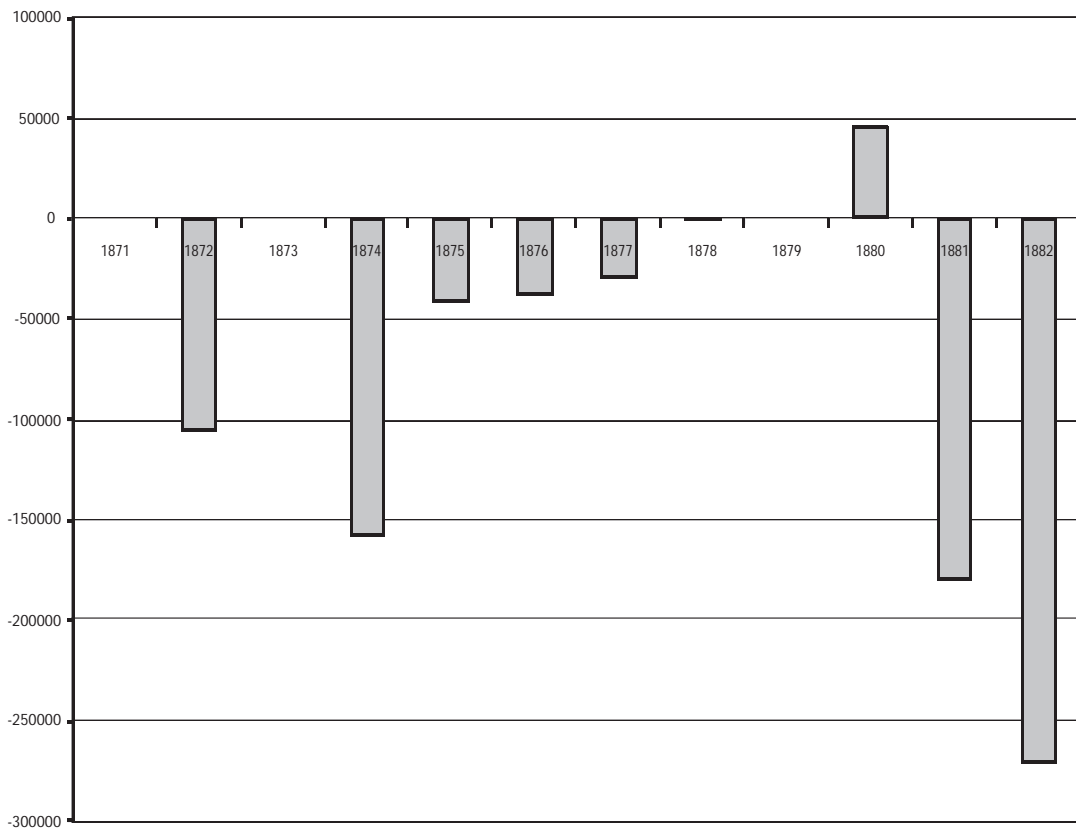
	Aardappelmeel	Stroop	Suiker	Gom	Couleur
1873/4	77,0	23,0			
1874/5	58,4	41,6			
1875/6	29,7	70,3			
1876/7	57,6	42,4			
1877/8	37,9	51,7	0,8	7,9	1,6
1878/9	31,8	58,5	0,4	7,5	1,8
1879/0	10,8	76,6	0,8	9,1	2,7
1880/1	4,3	82,4	0,5	8,6	4,2
1881/2	6,8	80,6	1,8	7,9	3,0

Bron: GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 140, verzamelstaat wekelijkse rapporten Petrokow 1873/4-1881/2.

Vanaf 1878 ging het met de fabriek in Petrokow dus bergopwaarts. Uit tabel 6.1 wordt duidelijk dat de fabriek vanaf dit jaar meer aardappelen verwerkte dan daarvoor. Toch blijft het zonder informatie over de kostenkant van de productie onmogelijk een uitspraak te doen over de winstgevendheid van de fabriek. De aardappelaanvoer bleef onregelmatig, hoewel dit probleem gedeeltelijk werd opgevangen door de inkoop van nat en/of droog meel. Deze inkoop heeft waarschijnlijk plaatsgevonden bij kleinere, ambachtelijke producenten in de buurt. In grafiek 6.1 zijn de netto afdrachten weergegeven van de fabriek in Petrokow. Zij geven een indruk van de ontvangen en afgedragen gelden van de fabriek aan de moederfirma in Groningen.⁵⁴

De cijfers betreffende de jaren 1871-1882 geven over het algemeen een negatief beeld: in totaal ontving de fabriek in deze periode ruim HFL 766.000,- van de moederfirma. Alleen in de jaren 1878 en 1880 werden er relatief kleine bedragen naar Groningen overgemaakt. Dit bevestigt het beeld dat de fabriek te weinig geld genereerde dat door de moederfirma kon worden afgeroomd.

Grafiek 6.1: Netto afdrachten Petrokow, 1871-1882, in HFL

Bron: GA, archief W.A. Scholten, inv.nrs. 262, 269, 272, 273, 275, 296, 297 en 363, Memoriaal Controle Geldenrekeningen 1871-1893.

Desalniettemin was W.A. Scholten in 1879 nog tevreden over de fabriek in Petrokow. Hij begreep dat de concurrentie de komende jaren wellicht zou toenemen, net zoals hij in Nederland, Duitsland en Oostenrijk had ervaren. Maar hij verwachtte dat hij zich er 'zich licht door zou klaren'. Het voornemen dat hij eerder had gehad om de fabriek in Petrokow te verkopen had hij niet meer.⁵⁵

Een voorstel tot samenwerking

In hoofdstuk 4 is beschreven dat Scholtens concurrent, de Belg Dutalis, de firma Scholten vanuit de Veenkoloniën naar Brandenburg was gevolgd om daar een aardappelmeelfabriek op te richten. Deze fabriek was niet erg succesvol en werd na korte tijd alweer verkocht. Dutalis had daarna een

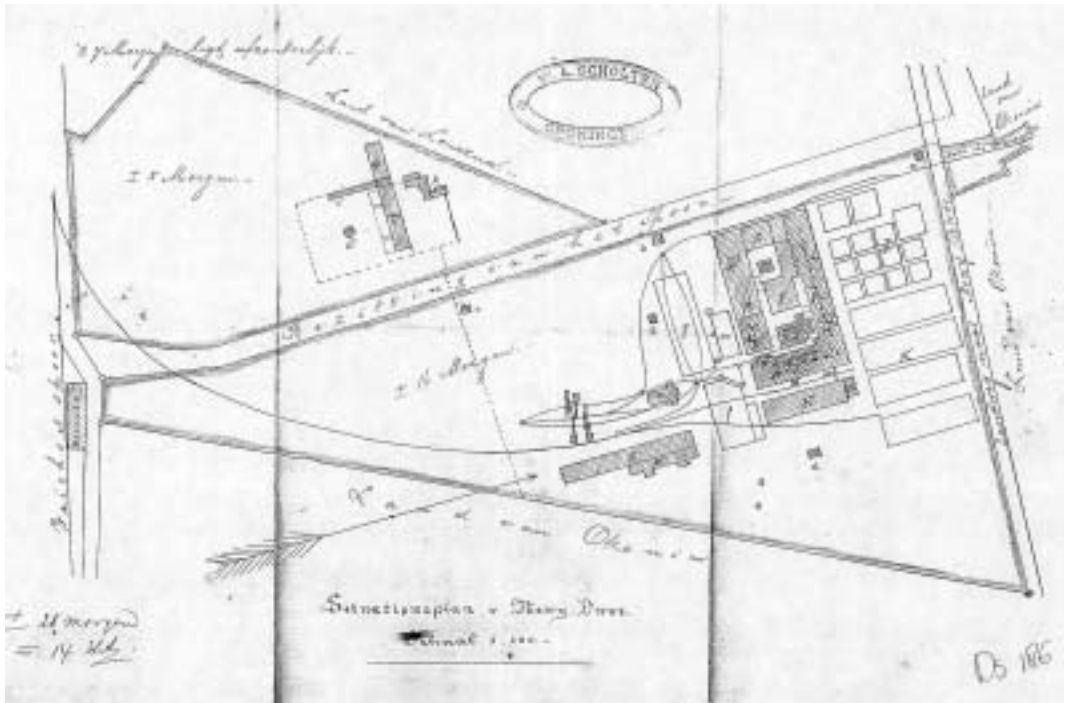
nieuwe poging gewaagd, in het Pruisische Odergebied, bij de plaats Schneidemuhl. Ook zou hij Scholten blindelings naar Rusland volgen. Hij richtte in de jaren zeventig drie fabrieken op in Russisch Polen. Omdat Dutalis' vermogenspositie nooit sterk was geweest, was hij gedwongen om dit in compagnonschap met lokale ondernemers te doen. Eén van deze fabrieken bevond zich in Nowo Alexandrowo, in de buurt van Lodz. De samenwerking bleek niet erg soepel te lopen, want in oktober 1879 vroeg Dutalis Scholten of hij hem niet kon redden uit de handen van 'de poolse joden'. Dutalis had constant met tegenslagen te kampen en zijn fabrieken draaiden alleen maar metverlies. Hij stelde Scholten voor om de fabriek in Nowo Alexandrowo gezamenlijk te exploiteren. Hij was gebaat bij de komende campagne, want hij had al 100.000 HL aardappelen op contract aangenomen. W.A. Scholten voelde weinig voor het plan. Hij zei Dutalis op dat moment geen geld beschikbaar te hebben om in een nieuwe onderneming te steken. Maar enkele maanden later, toen Scholten bedacht had dat hij wel een tweede fabriek in Rusland wilde beginnen, had hij wel weer oren naar het voorstel van Dutalis. Begin 1880 kwamen beide fabrikanten in Utrecht bijeen om over een overname van alle drie de fabrieken van Dutalis te spreken. Dutalis' vraagprijs van RR 300.000,- vond Scholten veel te hoog. Hij beseftte dat na aankoop de fabrieken nog naar zijn eigen productiewijze moesten worden ingericht. Dit betekende nog een extra investering. Scholten was van mening dat hij voor dat bedrag 'naar believen' zelf iets groots zou kunnen bouwen. Hij zag van de zaak af en werkte verder aan zijn plan om een eigen nieuwe fabriek in Russisch Polen op te richten.⁵⁶

Ruim een jaar later klopte Dutalis weer bij Scholten aan. Zijn compagnonschap was nu definitief op de klippen gelopen en hij verkeerde in serieuze financiële problemen. Scholten was toen al zo ver met zijn plannen om een nieuwe fabriek te gaan bouwen, dat hij 'geen lust' meer had om Dutalis' drie fabrieken erbij te nemen. Hij bedankte Dutalis vriendelijk voor het aanbod: '...Sie wollen mich Kaiser vom Weichsel machen, aber ich mochte gern Kaiser von ganz Russland sein.'⁵⁷ Hiermee verwees Scholten naar Nowy Dwor, de plek die hij zeer bewust had gekozen om aan een andere rivier actief te worden dan aan de Weichsel. Dutalis zou het uiteindelijk niet redden in de aardappelmeelindustrie. Na zijn avontuur in Rusland keerde hij niet terug naar Nederland. Hij vestigde zich in Duitsland, waar hij zijn dagen zou slijten als timmerman.

Het schijnt dat er behalve Dutalis in deze periode ook nog andere Veenkoloniale ondernemers in Russisch Polen actief waren. In 1874 waren de gebroeders Van Lennep, branders uit Hoogezand, bezig met de oprichting van een aardappelmeelfabriek in Nowo Alexandrowo. Deze fabriek schijnt er nooit te zijn gekomen omdat de Van Lenneps niet over voldoende kapitaal beschikten.⁵⁸ Deze initiatieven duiden er wel op dat de firma Scholten navolging vond van andere Veenkoloniale ondernemers. Dutalis volgde Scholten zowel naar Duitsland als naar Rusland. De Russische connectie van de Van Lenneps is onduidelijk. Waarschijnlijk hebben zij op hun beurt Scholten en Dutalis gevolgd. Aangezien ze ook in Nowo Alexandrowo actief waren, is het ook mogelijk dat zij met Dutalis samenwerkten. In ieder geval was de firma Scholten de eerste Nederlandse aardappelmeelfabrikant in Rusland en de enige die er voor langere tijd succesvol was.

De bouw van de fabriek

In het najaar van 1880 was Scholten begonnen met het zoeken naar een lokatie voor een tweede fabriek in Rusland.⁵⁹ Een belangrijke voorwaarde was een gunstiger plek voor de inkoop van de aardappelen dan Petrokow. De keuze viel uiteindelijk op Nowy Dwor, een plaats die 40 kilometer ten noordwesten van Warschau lag. Nowy Dwor lag aan een kruispunt van de rivieren de Wista, Narev en Wrka. In het nabijgelegen gehucht Okunin in de gemeente Góra was een station. Hier kocht Scholten eind 1880 een stuk land aan de rivier de Narev van ongeveer 16 morgen.⁶⁰ Later zou Scholten de hier gevestigde fabriek naar deze rivier vernoemen. Eigenaar van het land was het dorpsbestuur van Okunin. Het stadje Okunin was een oude vesting, waar ook een militaire kazerne gevestigd was. Scholten zou bij de bouw van de fabriek en later ook bij uitbreidingen rekening moeten houden met strenge bouwreglementen van de vesting.⁶¹ Vanuit Nowy Dwor waaierden spoorwegen waaierden vanuit Warschau richting Berlijn en Wenen, Danzig, St.-Petersburg, Moskou, Kiev en Odessa. Als *locational factor* speelden dus wederom de ligging aan het spoor en een rivier een belangrijke rol. Daarbij zal ook de nabijheid van de afzetmarkt in Warschau hebben meegespeeld.

Plattegrond van de fabriek in Nowy Dwor

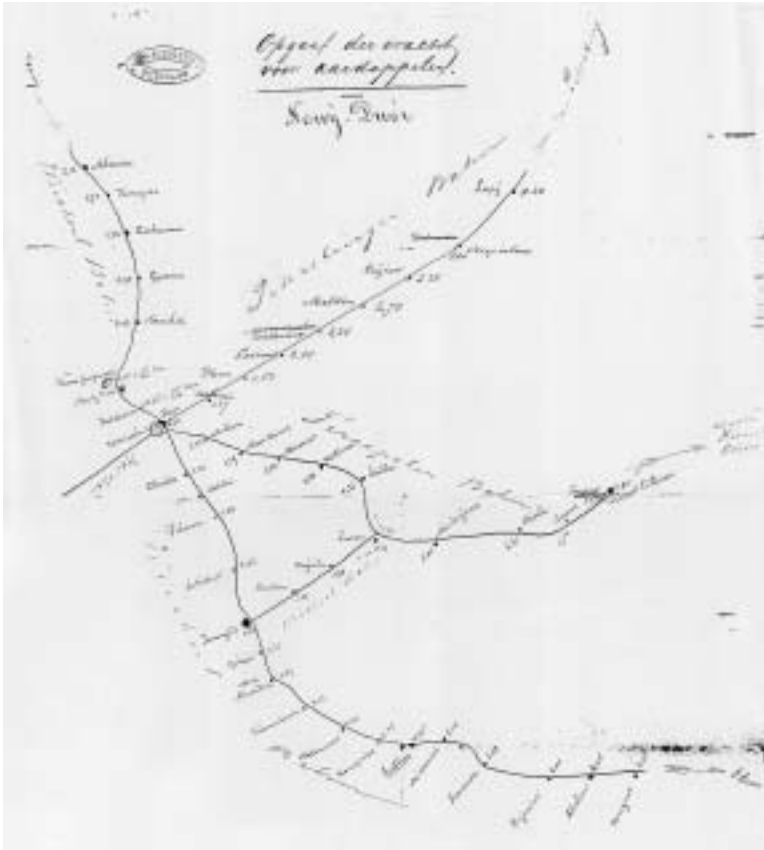

De fabriek in Nowy Dwor. Op deze litho is de fabriek twee keer zo groot als op de plattegrond

Over de fabriek in Nowy Dwor is in het archief helaas nog minder informatie te vinden dan over Petrokow. Een teruggevonden plattegrond laat zien dat er in eerste instantie alleen plannen waren voor de bouw van een aardappelmeelfabriek.⁶² De gebouwen op de tekening komen overeen met de gebouwen die op de litho's van Walter Ochs zijn afgebeeld, alleen is de fabriek op de litho twee keer zo groot. Het blijkt dat in latere jaren meer land is bijgekocht en de fabriek is uitgebreid.⁶³ Toen produceerde de fabriek naast aardappelmeel en stroop ook verschillende soorten aardappelsuiker. Het gebouwencomplex dat op de litho van Ochs is afgebeeld, vertoont grote gelijkenis met de litho van de fabriek in Olmütz in Oostenrijk. Dit is te verklaren uit het feit dat de planning voor de bouw van beide fabrieken tegelijkertijd plaatsvond. In oktober 1880 waren de tekeningen klaar en werd heer Buttinger naar Nowy Dwor gestuurd. Hij kreeg de leiding over de bouw van de fabriek.⁶⁴

De resultaten van de fabriek Nowy Dwor

De fabriek in Nowy Dwor was vanaf het begin een succes. Dit had ongetwijfeld grotendeels te maken met de goede lokatie. Kennelijk was het in deze streken makkelijk om aardappelen te kopen. Ook het transport leverde weinig problemen op. De aardappelen konden tegen redelijke

Kaartje met overzicht van de vrachtkosten van aardappelen naar de fabriek in Nowy Dwor

prijzen over drie rivieren en vijf spoorwegen worden aangevoerd. Aardappelinkoopboeken van Nowy Dwor uit de tweede helft van de jaren tachtig laten zien dat de aardappelen in deze periode voornamelijk uit streken ten oosten van de lijn Mlawa – Nowy Dwor – Lublin werden aangevoerd.⁶⁵ De fabriek groeide snel en werd uiteindelijk veel groter dan die in Petrokow. Dikema, die inmiddels zijn waarde in Petrokow had bewezen, werd overgeplaatst naar Nowy Dwor. Hij behield tevens de leiding over de fabriek in Petrokow. Dit was in overeenstemming met de organisatie van de Scholtenfabrieken in Duitsland en Oostenrijk, waar hoofdkantoren in Brandenburg en Tarnow eindverantwoordelijk waren voor de andere fabrieken.⁶⁶

In Nowy Dwor werden naast aardappelmeel ook derivaten geproduceerd, zoals stroop, sago, verschillende soorten gom (dextrines), couleur, borstsuiker en massé. De afzet van de producten van Petrokow en Nowy Dwor vond vanaf het midden van de jaren tachtig hoofdzakelijk plaats in Rusland zelf en dan met name in Russisch Polen en Europees Rusland, in laatstgenoemd het gebied vooral ten westen van de lijn St.Petersburg, Moskou en de Krim. De belangrijkste steden waaraan geleverd werd, waren Warschau, Lodz, St.-Petersburg en Moskou. De fabriek huurde in deze plaatsen ook pakhuizen, zodat de levering soepel verliep. Met name de derivaten werden goed

verkocht. Naar het meel was minder vraag. Belangrijke klanten van de fabriek in Nowy Dwor waren onder andere de Pharmaceutische Handelsgesellschaft in St.-Petersbrug, een grote papierfabriek in Pabiance en enkele textielfabrieken in Lodz. Maar de producten van Scholten vonden zelfs hun weg tot in Odessa en Rostow a/d Don.

Opvallend is dat de fabriek in Nowy Dwor veel exporteerde. Kennelijk was de koers van de roebel in deze periode weer zodanig dat dit rendabel werd. De export ging voornamelijk naar Duitsland, door tussenkomst van het Duitse hoofdkantoor van de firma in Brandenburg. Ook vonden directe leveringen plaats aan agent Van Koningsveld in Hamburg.⁶⁷ Het is goed mogelijk dat Van Koningsveld voor verdere doorvoer naar Engeland of België zorgdroeg.

PLANNEN VOOR VERDERE UITBREIDINGEN

Het vizier op Moskou

Terwijl de fabriek in Nowy Dwor aan de verwachtingen voldeed, bleef de fabriek in Petrokow een probleemgeval. Door de inspanningen van Dikema had de fabriek gedurende de jaren 1878-1882 wel een kleine opleving doorgemaakt, maar er zouden zich vanaf het midden van de jaren tachtig steeds meer problemen voordoen, vooral bij de inkoop van aardappelen. De boeren in de streken rond Petrokow weigerden aardappelen te leveren onder de voorwaarden die door de fabriek waren gesteld. Hierdoor kreeg de fabriek steeds minder aardappelen te verwerken. Scholten was niet bereid om aan de eisen van de boeren toe te geven. Hij legde de fabriek nog liever een tijd stil. Nu het in Petrokow weer tegenzat, had W.A. Scholten plotseling nog maar weinig vertrouwen in de fabriek. Hij was van mening dat de fabriek 'altijd al' slecht had gelopen en de problemen met de afvoer van het afvalwater nooit goed waren opgelost.⁶⁸ Na een aantal jaren schipperen overwoog Scholten in 1886 de fabriek te sluiten. Net als hij eerder in Duitsland en Oostenrijk had gedaan, wilde hij de fabriek op een meer geschikte plaats weer opbouwen.

W.A. Scholten liep al een tijd rond met plannen om verder in het Russische Rijk actief te worden. Bij de bouw van een nieuwe fabriek zou de inventaris van Petrokow opnieuw gebruikt kunnen worden.⁶⁹ Dikema had Scholten al eerder attent gemaakt op het feit dat het wellicht interessant zou zijn een stroop en dextrinefabriek in de omstreken van Moskou op te richten. Door de aanwezigheid van aardappelmeelfabrieken in die buurt, genoten aardappelmeelproducten daar meer bekendheid. Bovendien maakte de grootte van de afzetmarkt bij de stad Moskou een fabriek daar veelbelovend. Destijds had Scholten het idee afgewezen, omdat hij op dat moment te veel aan zijn hoofd had. Maar in 1886 pikte hij het weer op. Zijn plan was om een fabriek te bouwen waar alleen stroop en dextrines werden gemaakt. Deze producten werden immers het meest verkocht. Er zouden geen aardappelen gemalen worden, maar het meel zou worden ingekocht bij anderen. Bij één van de agenten in Moskou voor de fabriek in Nowy Dwor, P. Praschil, werd informatie ingewonnen over de fabrieken rond Moskou en de prijzen die daar golden.⁷⁰ Scholten was van plan zelf in juli 1886 naar Moskou te reizen om polshoogte te nemen.

Praschil was van mening dat Scholten een goede kans maakte als hij een fabriek opzette die regelmatig en goede kwaliteit leverde en bereid was tegen lage prijzen te verkopen. Moskou was de belangrijkste handelsplaats van geheel Rusland. Wel zou hij veel doorzettingsvermogen moeten hebben. Als beste plaats voor de vestiging van een fabriek noemde Praschil de streken rond Rostow en de gouvernementen Jaroslaw en Rjazan.⁷¹ Hierna besloot Scholten de mogelijkheden rond Moskou verder te laten uitzoeken. Zelf was hij niet in staat dit te doen. De dood van zijn loyale directeur Ten Broek van Brandenburg in april eerder dat jaar, had hem de nodige zorgen gegeven en veel zaken eisten zijn aandacht. Nu Ten Broek er niet meer was, beschouwde Scholten Dikema als zijn meest waardevolle directeur. Dikema werd dan ook tot nieuwe directeur van de fabriek in Brandenburg benoemd. In Nowy Dwor werd hij tijdelijk opgevolgd door een nieuw benoemde directeur, Doppler. Scholten had Doppler eigenlijk aangenomen als directeur voor de nieuw op te richten fabriek bij Moskou. Hij moest in oktober 1886 gaan rondreizen op zoek naar een geschikte lokatie. Scholten had dus snel een nieuwe directeur nodig voor Nowy Dwor. In augustus nam hij voor deze functie P. Reese aan. Reese had het gehele voorgaande jaar al geprobeerd om bij Scholten in dienst te komen. Nu de nood hoog was, werd hij snel aangenomen, zij het een jaar op proef.⁷²

Uiteindelijk zou Doppler besluiten om in Nowy Dwor te blijven en was het Reese die naar Moskou afreisde. Op basis van de aanwijzingen van Praschil, reisde hij de laatste weken van oktober en de eerste weken van november 1886 door de streken ten zuiden van Moskou. Samen met Praschil bezocht hij de plaatsen Tula, Orel, Mzensk en Rjazan.⁷³ Zoals gewoonlijk keek hij naar de stand van de aardappelverbouw, de spoorwegverbindingen en de stroming en bevaarbaarheid van rivieren. Ondertussen bestudeerde Scholten in Groningen de kaarten van de verschillende gebieden, die hem door Reese waren opgestuurd. Zijn oog viel op de plaats Kolomna.⁷⁴ Reese kreeg opdracht om ook daar rond te kijken. Nadat Reese de streken ten zuiden van Moskou verkend had, moest hij doorreizen naar de gouvernementen Jaroslaw en Rostow, die ten noorden van Moskou lagen. Het is onduidelijk of dit is gebeurd. In ieder geval had Scholten toen al beslist dat zijn nieuwe fabriek ten zuiden van Moskou zou worden gebouwd.⁷⁵ Dit besluit is opvallend omdat Scholten met zijn plannen om in de omgeving van Moskou een fabriek op te zetten afweek van zijn strategie om zich als pionier in een streek te willen vestigen. Nu zocht hij juist de concurrentie op. Het lijkt er echter op dat de aanwezigheid van de grote afzetmarkt in Moskou afzetmarkt een belangrijke rol speelde bij dit besluit. Hoewel Nowy Dwor voldoende afzet genereerde, ondervond Scholten dat in grote delen van Rusland aardappelmeelproducten onbekend waren. Als hij verder wilde uitbreiden was hij gedwongen om meer in de richting van een grote stad te gaan, waar hij een grotere kans had om zijn producten af te zetten. Hij koos voor Moskou omdat in streken rond de stad hem van voldoende aardappelen zouden voorzien.

Plannen voor een luciferfabriek

Behalve de plannen voor de oprichting van een nieuwe aardappelfabriek had Scholten eind 1885 ook het voornemen om een geheel andere fabriek in Rusland op te richten, namelijk een lucifer-

fabriek. De gom, zoals Scholten die produceerde, werd veel gebruikt in de kop van lucifers. Scholten bedacht dat als hij veel gom produceerde, hij ook net zo makkelijk lucifers kon gaan maken. De fabriek zou in de buurt van Petrokow gevestigd moeten worden omdat hij uit die streek eenvoudig hout kon betrekken. In oktober 1885 informeerde hij bij de Nederlandse consul in St.-Petersburg of er aan de fabricage van Zweedse lucifers een octrooi of patent verbonden was. Tegelijkertijd informeerde hij bij ijzergieterijen (onder andere in Amsterdam) naar de beschikbaarheid van machines voor de fabricage van lucifers. Verder liet hij zijn boekhouder en correspondent, Van Lawick, de mogelijkheden voor deze voor hem geheel nieuwe tak van industrie uitzoeken. Hij wilde in het voorjaar van 1886 de plannen voor de luciferfabriek ten uitvoer brengen.⁷⁶

ROET IN HET ETEN

De oekaze van 1887

Van zowel de bouw van een derde aardappelmeelfabriek als de oprichting van een luciferfabriek zou het echter nooit komen. In het voorjaar van 1887 werd bekend dat in Rusland een nieuwe wet in de maak was. Deze wet verbood buitenlanders om in Rusland bezittingen te hebben of verwerken.⁷⁷ De wet maakte deel uit van een xenofobe politiek, die al vanaf de jaren zestig werd gevoerd door de tsaristische regering. Niet-Russische ondernemers werden ontmoedigd om in Rusland actief te zijn, terwijl Russisch ondernemerschap juist werd gestimuleerd. Deze nationalistische politiek was met name gericht tegen Joden, Polen en buitenlanders.⁷⁸ De wet had betrekking op het Russisch grondgebied, grofweg ten westen van de lijn Pskov, Smolensk, Kiev en Odessa. Dit is het huidige Letland, Wit-Rusland, de westelijke helft van de Oekraïne en Moldavië. Destijds viel ook Russisch Polen hieronder. Het doel van de wet was om meer eenheid te krijgen in de wetgeving van het gehele Russische Rijk.⁷⁹ Hieruit is op te maken dat dit anti-buitenlandersbeleid in de rest van Rusland al was doorgevoerd. Met de komst van deze wet zou van de oprichting van een luciferfabriek of een nieuwe aardappelmeelfabriek door Scholten geen sprake meer kunnen zijn. Hij besloot daarom van verdere plannen in deze richting af te zien.

De nieuwe wet zou ook grote gevolgen hebben voor de fabrieken in Petrokow en Nowy Dwor. Scholten zou als buitenlander niet langer reeds bestaande fabrieken mogen exploiteren. In mei 1887 kreeg hij een aanbod om de fabriek in Petrokow te ruilen met een fabriek elders in Rusland. Maar met het oog op de nieuwe wet was dit geen optie.⁸⁰ Scholten besloot daarom de fabriek zo snel mogelijk te koop te zetten. Er meldden zich maar weinig geïnteresseerden. Dit kwam waarschijnlijk omdat de fabriek al geruime tijd stil stond. In oktober 1888 werd zij voor het luttele bedrag van RR 15.000,- verkocht. De nieuwe eigenaren waren J. Szuldberg, M. Tuwin en A. Weitzman. Zij begonnen in het gebouw een glasfabriek.⁸¹ Aangezien de heren maar over weinig kapitaal beschikten werd in het koopcontract overeengekomen dat de koopsom in verschillende termijnen zou worden betaald. Tot het moment dat de gehele koopsom met de bijbehorende rente betaald was, zou Scholten als eigenaar van het fabrieksgebouw en grond in het hypotheekboek geregistreerd blijven staan.⁸²

Het verloop op de fabriek in Nowy Dwor

Nadat Scholten had besloten om de fabriek in Petrokow te verkopen, deed hij er alles aan om de fabriek in Nowy Dwor in eigen hand te kunnen houden. Hij begon met het aanschrijven van invloedrijke contacten in Rusland, zoals de Hollandse gezant en generaal Kochanow. Laatstgenoemde was gouverneur in Petrokow geweest en Scholten altijd goedgezind. Scholten reisde eind mei 1887 naar Nowy Dwor om met het Nederlandse personeel de implicaties van de wet te bespreken. Daar was inmiddels gebleken dat het onmogelijk zou zijn om de wet te ontduiken. Het plan rees om het Nederlandse personeel te laten naturaliseren. Aan de consul in St.-Petersburg schreef Scholten hierover: '...de tijd dat men, zooals in 1831 voor Koning en Vaderland vocht, en zich voor zijne nationaliteit liet doodslaan, is voorbij...'⁸³

Directeur Reese voelde weinig voor het naturalisatieplan. Daarom werd besloten dat hij zich niet zou laten naturaliseren, maar zorg zou dragen voor de verkoop van de fabriek in Petrokow. Scholten beloofde hem dat als het in Rusland verder niets zou worden, hij een positie zou krijgen op een van zijn fabrieken in Pruisen. De antibuitenlanders politiek beperkte Reese's bewegingsvrijheid steeds verder. In de zomer van 1888 werd hem de toegang tot Nowy Dwor geweigerd. Hij zou gedurende zijn directeurschap een groot aantal aanpassingen en verbouwingen aan de fabriek hebben doorgevoerd die in strijd waren met de vestingwet. Reese had zich naar zijn mening keurig aan de regels gehouden en kreeg het gevoel dat hij opzettelijk werd tegengewerkt. Uiteindelijk werd een aanklacht tegen Reese ingediend wegens majesteitsschennis. Hem dreigde een langer verblijf in Rusland te worden ontzegd. Reese verliet toen vrijwillig Rusland en vertrok naar Duitsland. Scholten hield zich aan zijn afspraak, want Reese werd in september 1888 directeur van de fabriek in Brandenburg. Daar werd hij in december 1889 alsnog ontslagen wegens negatieve uitlatingen over het beleid van W.A. Scholten.⁸⁴

Correspondent Reuvers, die ook op het kantoor in Nowy Dwor werkzaam was, was wel bereid om de Russische nationaliteit aan te nemen. Reuvers zou, nadat hij genaturaliseerd was, het directeurschap van de fabriek in Nowy Dwor op zich nemen.⁸⁵ Maar zo makkelijk zou het niet gaan. In juli 1887 werd duidelijk dat de naturalisatie van Reuvers niet in orde kon zijn voordat de wet in werking zou treden. Besloten werd om het directeurschap van de fabriek over te dragen aan een Russische ingezetene. De keuze viel op een betrouwbare aardappellinkoper, Eduard Bieniewski genaamd. Deze zou officieel bestuurder van de fabriek worden. Bieniewski ontving voor dit 'directeurschap in naam' een beloning van RR 300,-. Ondertussen sloot Reuvers met Scholten een contract waarin hij zich bereid verklaarde de Russische nationaliteit aan te nemen. Als dit was gebeurd zou hij het directeurschap van de fabriek in Nowy Dwor van Bieniewski overnemen. Hij behield zijn salaris van RR,- 125 per maand als correspondent. Daarnaast had hij recht op een uitkering van 5% van de winst van de fabriek. Ook zou hij op het moment dat hij Russisch onderdaan werd een bedrag van RR 500,- van Scholten ontvangen. Zijn inkomen was gegarandeerd gedurende de acht jaar waarover het contract liep. Het contract ging in op 1 september 1887. De kosten van de naturalisatie, ongeveer RR 800,-, kwamen voor rekening van de fabriek.⁸⁶

De brand

Gedurende de campagnes 1887/8 en 1888/9 werd op de fabriek in Nowy Dwor zo goed en zo kwaad als het kon doorgewerkt. Bieniewski was in naam directeur, maar de fabriek werd door de nog aanwezige Nederlanders geleid. Het zou Reuvers uiteindelijk niet lukken om de Russische nationaliteit te verkrijgen. Volgens het contract met Scholten was het daarom uitgesloten dat hij directeur van de fabriek werd. Zijn positie als correspondent bleef gehandhaafd. Per 1 september 1888 werd door Scholten een nieuwe directeur aangesteld, D.H. Bruins. Dit was waarschijnlijk dezelfde Bruins die al eerder voor Scholten werkzaam was geweest als opzichter en tijdelijk had gefungeerd als directeur in Olmütz. Ook had hij korte tijd als opzichter in Nowy Dwor gewerkt en hij was dus bekend met de fabriek. Bruins zou nu op zijn beurt proberen om de Russische nationaliteit te verkrijgen.⁸⁷

Vanaf die tijd ging er in Nowy Dwor van alles mis. In maart 1889 kwam het fabrieksgebouw door een overstroming geheel onder water te staan. Bijna alle buizen en onderlinge verbindingen in de fabriek raakten verstopt. Hierdoor stond de fabriek enkele weken stil. Een jaar later, op 10 april 1890, brandde de fabriek gedeeltelijk af. De stroopfabriek met wasserij, raspen, zeeflokaal en drogerij, bijna alle achterliggende gebouwen en een ketelhuis gingen in vlammen op. Scholten weet later de brand aan achteloosheid van Bruins, die teer zou hebben gesmolten in de fabriek.⁸⁸ Het is mogelijk dat W.A. Scholten opdracht heeft gegeven tot het stichten van de brand. Misschien voorzag hij dat de fabriek in Nowy Dwor geen toekomst meer had en hoopte hij met het verzekeringsgeld beter af te zijn dan met een gedwongen verkoop. Toevallig had hij zich een jaar daarvoor door Bruins uitgebreid laten informeren over verschillende brandverzekeringen. Toch is dit zeer onwaarschijnlijk. Een dergelijke actie ligt niet in de lijn van de wijze van ondernemen van W.A. Scholten. Hij gaf direct na de brand te kennen dat hij de fabriek zo spoedig mogelijk weer wilde opbouwen, zodat deze de komende campagne weer in werking kon komen.⁸⁹ Maar eerst moest de zaak van de brandverzekering worden opgelost en dit zou nogal wat problemen met zich meebrengen.

Na de brand verzocht Scholten Bruins hem goed op de hoogte te houden van de afwikkeling van de verzekeringsclaim en de nieuwe bouwconcessie. Toen deze informatie uitbleef, kreeg Scholten het vermoeden dat Bruins iets te verbergen had. Deze had hem al op het verkeerde been gezet met een onjuiste opgave voor de verzekering. Begin juli 1890 verzocht Scholten Reuvers naar Groningen te komen om opheldering te geven over de verzekeringszaak. Ondertussen was het Bruins duidelijk geworden dat de fabriek in Nowy Dwor weinig toekomst had en dat hem ontslag boven het hoofd hing. In zijn contract met Scholten stond dat deze hem zijn ontslag een jaar van tevoren moest melden. Bruins meende dat hij daarom recht had op zijn salaris en tantième voor het volgende jaar. Samen met een schadevergoeding zou dit uitkomen op een bedrag van RR 10.000,-. Om de uitkering veilig te stellen inde Bruins, met de hulp van Bieniewski, bij een bank in Warschau het verzekeringsgeld. Dit bestond uit een cheque ter waarde van RR 108.000,-. Vervolgens maakte hij aan Scholten duidelijk dat hij de cheque niet zou afstaan voordat hij wist wat voor schadevergoeding hij voor zijn ontslag zou krijgen.⁹⁰

Scholten liet direct beslag leggen op Bruins' reisпас, zodat hij Rusland niet kon verlaten. Bovendien lichtte hij de chef van politie in Nowy Dwor in en vroeg hem Bruins te arresteren. Aan Adema, een collega in Nederland, schreef hij over de zaak: '... ik heb hem [Bruins] daarvoor de knoed in Siberië aangeboden, dus mij dunkt, dat geld komt wel terecht.'⁹¹ Toen Bruins hoorde dat hij gezocht werd gaf hij zich aan en droeg hij het geld aan de politie over. Hij hield echter vast aan zijn claim en de zaak dreigde in april 1891 uit te lopen op een rechtszaak. Bruins eis was inmiddels geslonken tot RR 3775,-, terwijl Scholten bereid was RR 2124,- te betalen. De afloop van deze zaak is onduidelijk, zeker is wel dat Bruins ontslag gekregen heeft. Hij trok naar Duitsland en ging daar werken bij een aardappelmeelfabriek in Marienhütte.⁹² Reuvers keerde na zijn bezoek aan Groningen terug naar Nowy Dwor. Daar was de fabriek nog half in werking, maar de Russische autoriteiten ontzegden hem de toegang tot Nowy Dwor. Vanuit Warschau probeerde hij zo goed en zo kwaad als het ging de fabriek te leiden.

In het najaar van 1890 deed Scholten een laatste poging om de fabriek in Nowy Dwor te redden. Hij besloot de fabriek om te zetten in een naamloze vennootschap. De fabriek zou dan onder een Russische naam gaan werken. Scholten zou eigenaar blijven totdat er kopers voor de aandelen waren. Maar deze oplossing bleek volgens de Russische wet op naamloze vennootschappen niet mogelijk. Scholtens advocaat D. Rosenblum stelde voor dat een nieuw op te richten Russische vennootschap de fabriek van Scholten zou kopen. Scholten zou hiervoor betaald worden in aandelen. Maar hij zou deze als buitenlander niet in zijn bezit mogen hebben. Wel zou hij als investeerder ('*capitalist*') een voorschot op deze aandelen mogen nemen. Het bestuur van de vennootschap zou officieel in handen komen van een Rus, maar Scholten zou achter de schermen wel de touwtjes in handen kunnen houden. Scholten stond er op om zowel aandeelhouder als bestuurder te blijven, maar dit was binnen de Russische wetgeving niet mogelijk.⁹³ Omdat Scholten zich niet wilde aanpassen aan de Russische wetgeving, werd hij gedwongen de fabriek in Nowy Dwor op te heffen. Besloten werd deze te ontmantelen en het fabrieksgebouw te verkopen. De machines werden verstuurd naar Podejuch bij Stettin, waar Scholten bezig was een nieuwe fabriek te bouwen. Hij wilde dat de aardappelen die al voor de komende campagne in Nowy Dwor waren ingekocht, naar de fabriek in Landsberg vervoerd werden. Toen bleek dat de vrachtkosten hiervoor te hoog waren, werden ze lokaal verkocht.⁹⁴

Reuvers bleef tot in de eerste maanden van 1891 in Warschau. Nu de fabriek definitief verkocht zou worden zou ook hij spoedig zonder werk komen te zitten. Hij besloot om, net als Bruins, een schadevergoeding te eisen van Scholten voor gemiste inkomsten door de verkoop van de fabriek. Ook eiste hij een vergoeding voor de kosten die hij tijdens zijn verblijf in Warschau had gemaakt. Na de inschakeling van advocaten in Nederland en veel gesteggel zou Scholten Reuvers uiteindelijk een kleine RR 3000,- betalen. In de maanden na de officiële sluiting van de fabriek eisten ook andere oud-werknemers van de fabriek in Nowy Dwor, zoals Reese, Bieniewski en boekhouder Van der Beek hun aandeel in de winst van de laatste jaren.⁹⁵

De afloop der zaken

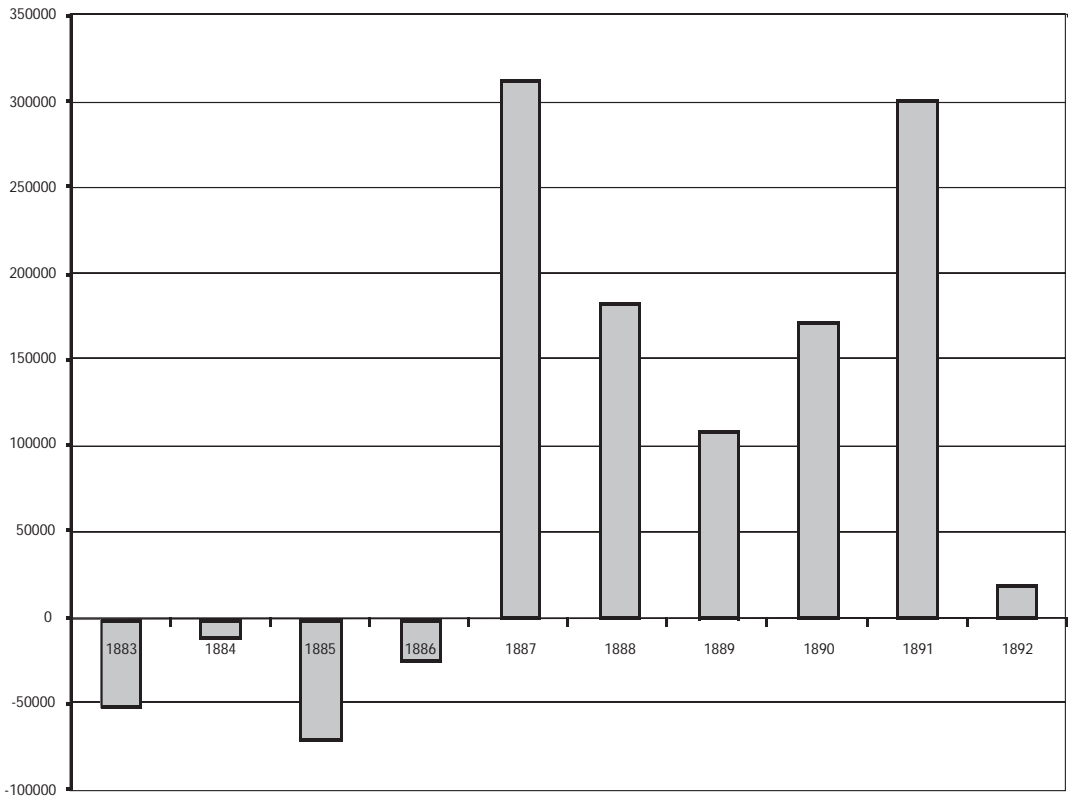
Na het vertrek van Reuvers had Scholten geen vertegenwoordiger meer in Nowy Dwor die zorg kon dragen voor de verkoop van de fabriek. In april 1891 werd W.C.A. Hofkamp tijdelijk naar Warschau gestuurd om de zaken in Nowy Dwor af te handelen. Hofkamp was sinds september 1889 in dienst van Scholten en was tot dan toe werkzaam op het kantoor in Groningen. Scholten probeerde via de Nederlandse gezant in St.-Petersburg en andere zakelijke contacten kopers voor de fabriek te vinden. Even was er sprake van dat oud-directeur 'in naam', Eduard Bieniewski, de fabriek zou willen overnemen, maar hier is nooit iets van gekomen.⁹⁶ Hofkamp kwam in contact met Maurice Polikier, een ingenieur en bouwondernemer bij de militaire overheid in het Warschauer district. Hij was bereid om bij de verkoop als tussenpersoon te fungeren. Hij meende dat een particuliere koper moeilijk te vinden zou zijn. Hij adviseerde Scholten dan ook de fabriek aan de regering te verkopen. De fabrieksgebouwen zouden zeer geschikt zijn als militaire kwartieren voor de nabijgelegen vesting. Polikier vroeg voor zijn bemiddeling 6% van de koopsom en een volmacht om in naam van Scholten te kunnen handelen. Scholten ging akkoord. Polikier kreeg de opdracht om een minimum prijs van RR 46.000,- te bedingen voor de gebouwen en de woonhuizen op het fabrieksterrein.⁹⁷ Na deze overeenkomst was er nog maar weinig werk over voor Hofkamp, die dan ook naar Nederland terugkeerde.

Door een reorganisatie van de militaire staf duurde het de gehele zomer voordat Polikier doorgedrongen was tot de militaire leiding. Eind oktober werd de fabriek bezocht door generaal Kuzajewski. Hij gaf te kennen dat de regering zeer geïnteresseerd was in het fabrieksgebouw. Er werd een commissie ingesteld die de fabriek moest taxeren en een raming van de nodige verbouwkosten zou maken. Ondertussen werden de resterende materialen op de fabriek verkocht. Dit verliep nogal chaotisch en een aantal kopers nam meer mee dan ze hadden gekocht. Ook werd het kantoor overhoop gehaald en geplunderd. In december zat er nog steeds weinig schot in de zaak. Toen bleek dat de verzekering van de gebouwen vernieuwd moesten worden, werd W.A. Scholten ongeduldig. Hij vond dat er onnodig tijd en geld werden verspild. In januari 1892 ontdekten de ingenieurs schadelijke stoffen op de muren van de fabriek. Hierdoor zou bewoning onmogelijk zijn. Ook waren de muren te dun om tot woningen omgebouwd te kunnen worden. De regering wilde de fabriek nog wel kopen, maar was niet meer bereid om de vraagprijs te betalen die door Polikier was gesteld op RR 80.000. Polikier zakte tot RR 50.000,- en hiermee scheen de regering akkoord te gaan. Er moest eerst wel toestemming uit St.-Petersburg komen.⁹⁸

De resultaten van de fabrieken

Alvorens verder wordt ingegaan op de afloop van de fabriek in Nowy Dwor, kijken we eerst nog naar de resultaten van de fabrieken in Petrokow en Nowy Dwor. In grafiek 6.2 zijn de netto afdrachten weergegeven van de fabrieken in Nowy Dwor en Petrokow. Aangezien de fabriek in Nowy Dwor vanaf de oprichting in 1881 als hoofdkantoor diende, zijn de cijfers van beide fabrieken vanaf dit jaar gecombineerd. Uit grafiek 6.2 wordt duidelijk dat er aanvankelijk nog steeds

Grafiek 6.2: Netto afdrachten Petrokow en Nowy Dwor, 1883-1892, in HFL

Bron: GA, archief W.A. Scholten, inv.nrs. 262, 269, 272, 273, 275, 296, 297 en 363, Memoriaal Controle Geldenrekeningen 1871-1893.

meer geld vanuit Groningen richting Russische fabrieken ging maar dat dit al aanzienlijk minder was dan de bedragen die in de jaren daarvoor door Petrokow waren ontvangen. De grafiek laat ook zien dat pas vanaf 1887 grote bedragen aan Groningen werden overgemaakt. Dit patroon is te zien als een bevestiging van het beeld dat de fabriek in Nowy Dwor goed liep en voldoende reserves genereerde die door de moederfirma konden worden afgeroomd.

De afdrachten in de jaren 1890, 1891 en 1892 zijn vermoedelijk hoofdzakelijk afkomstig van de langzame afwikkeling van de verkoop van beide fabrieken. Beide fabrieken waren namelijk gedurende deze jaren niet meer in werking en de loskomende liquide middelen werden stukje bij beetje naar Groningen overgeheveld.

EEN ANDER PERSPECTIEF

Het overlijden van W.A. Scholten

De pogingen om de fabriek in Nowy Dwor te verkopen werden door het plotseling overlijden van W.A. Scholten, in mei 1892, verder vertraagd. Desalniettemin zette Jan Evert het besluit om de fabriek te verkopen door, ook toen hij hoorde dat de regering uiteindelijk van de koop afzag. Hij moest nu alsnog naar een particuliere koper uitzien. Jan Evert ontdeed zich van Polikier en droeg de zorg voor de verkoop over aan W. van der Beek, de oud-boekhouder van de fabriek. Het was Van der Beek wel gelukt om de Russische nationaliteit te verkrijgen. Van der Beek gaf Jan Evert niet veel hoop op een snelle en goede afloop van de zaak. In de nabijheid van de fabriek was ondertussen een nieuw kruitmagazijn gevestigd en er was naast het station een dynamietopslag gebouwd. Hierdoor zou het voor een nieuwe eigenaar moeilijk zijn om een concessie te krijgen om de fabriek weer in werking te stellen. Bovendien was de staat van de fabriek door de lange leegstand en plunderingen ernstig verslechterd. Hierdoor was ook de waarde sterk verminderd.⁹⁹

Het overlijden van W.A. Scholten bracht een grote bureaucratische papierwinkel met zich mee. Jan Evert moest officieel als erfgenaam erkend worden en alle bezittingen van Willem Albert dienden op zijn naam te worden overgeschreven, voordat er überhaupt weer van een verkoop sprake kon zijn. Alle bewijsstukken moesten officieel worden vertaald. Dit kostte veel tijd. Van der Beek verwachtte dat alleen de overschrijving van de namen in het hypotheekboek al acht maanden in beslag zou nemen. Ondertussen trad hij wel in onderhandeling met potentiële kopers. Het beste bod dat hij kreeg bedroeg RR 10.000,- maar hiermee ging Jan Evert niet akkoord. De meest recente getaxeerde waarde van de fabriek bedroeg nog altijd zo'n RR 42.000,-.¹⁰⁰

Jan Evert Scholten aan het werk. Op het bureau staat een portret van zijn vader

In oktober 1892 ging het gerucht rond dat de bebouwing rond de vesting geslecht zou worden. Dit betekende dat de fabriek op afbraak verkocht zou moeten worden. Hierdoor zou de waarde nog verder verminderen. Ook zou dit een nieuwe taxatie en dus weer extra kosten met zich meebrengen. Zover schijnt het niet gekomen te zijn, want in februari 1893 meldde Van der Beek dat hij de fabriek in Nowy Dwor eindelijk had verkocht. De nieuwe eigenaren waren de heren P. Górski en E. Mórawski. Zij betaalden RR 15.000,- voor de fabriek, die inmiddels bijna een ruïne was. De Russische eigenaren slaagden er wel in om een nieuwe concessie te krijgen. De fabriek werd hersteld en zou onder leiding van Mórawski tot aan de Tweede Wereldoorlog zeer succesvol aardappelmeel produceren.¹⁰¹

Hoewel de firma Scholten in 1893 met de verkoop van de fabriek in Nowy Dwor zijn activiteiten in Rusland officieel beëindigde, volgden er nog jaren lang beslommingen. Van der Beek werd door de firma gevolmachtigd om deze zaken af te handelen.¹⁰² Belangrijkste aandachtspunten waren de nog lopende zaken in Petrokow. Daar was het de glasfabriek het eerste jaar voor de wind gegaan, maar daarna waren de drie compagnons in geldnood geraakt. Dit had W.A. Scholten destijds zorgen gebaard, want toen waren de laatste termijnen van de koopsom nog niet betaald. Hierdoor stond W.A. Scholten nog officieel te boek als eigenaar van het land waarop de fabriek stond. Begin 1892 had Scholten aan Tuwin duidelijk gemaakt dat als hij in april van dat jaar de resterende delen van de koopsom nog niet had ontvangen, hij de fabriek aan een ander zou verkopen.¹⁰³ Ten tijde van het overlijden van W.A. Scholten waren de betalingen nog steeds niet gedaan, waardoor hij nog steeds officieel als eigenaar in het hypotheekboek geregistreerd stond. Ook hier moest een langdurige procedure gevolgd worden om Jan Evert als rechtmatige erfgenaam erkend te krijgen en de overschrijving mogelijk te maken. In 1893 werd de fabriek door Tuwin verkocht aan de Lodzer glasfabrikant E. Habler & Co. Voor of tijdens dat moment moet de aflossing van Tuwins schuld in orde zijn gemaakt, want over problemen hierover is verder geen sprake meer geweest. Ook het land werd uiteindelijk verkocht voor RR 6000,-.

Ten slotte hadden zich in Petrokow na de verkoop van de fabriek in 1888 problemen voorgedaan met de leveranciers van de aardappelen. Bij de inkoop van de aardappelen voor de campagne van 1887 was van tevoren handgeld aan aardappelboeren uitgereikt. Door de sluiting van de fabriek waren deze aardappelen nooit geleverd. Vanaf het moment van de verkoop had Scholten zijn advocaat, die betrokken was geweest bij de verkoop, op deze zaak gezet om de voorschotten terug te eisen. In totaal ging het hier om betalingen aan twintig mensen. In 1893 kreeg Van der Beek vanuit Groningen de opdracht om de resterende gelden zo nodig via het gerecht terug te eisen. In 1900 had hij de meeste zaken rond de twee 'oude' Scholtenfabrieken in Russisch Polen afgehandeld. In dat jaar dienden nog RR 1000,- aan aardappelvoorschotten te worden teruggevorderd.¹⁰⁴

BESLUIT

Motief, organisatie en financiering

Het is duidelijk dat ook in Rusland de onontgonnen afzetmarkt en de aanwezigheid van goedkope aardappelen de belangrijkste *locational advantages* waren die de firma Scholten naar dit land trokken. Ook verschilde de strategie van Scholten in Rusland weinig van de activiteiten van de firma in Duitsland en Oostenrijk. Net als in Oostenrijk, was Scholten in Rusland minder bekend met de lokale omstandigheden dan in Duitsland. Toch leek de grote afstand en de onbekendheid met het land W.A. Scholten niet te storen. Dit blijkt uit het voornemen om helemaal in het verre Kiev tot vestiging over te gaan. Om deze reden werd ook in Rusland tot een uitgebreide oriëntatiefase besloten. Deze zou de firma uiteindelijk naar Russisch Polen leiden. De bouw, organisatie en financiering van de fabriek vonden plaats op de beproefde wijze: een Nederlandse bouwmeester, Nederlands bestuur en financiering door eigen kapitaal. In tegenstelling tot in Oostenrijk werden in Rusland wel contacten aangeknoopt met lokale banken. Ook nu betrof het de mogelijkheid om wissels te trekken op basis van de belening van Nederlandse effecten.

De resultaten

De fabriek in Petrokow kampte vanaf het begin met problemen. Deze waren voornamelijk te wijten aan de slechte lokatiekeuze en de onervarenheid van directeur Van Beuningen. Het is zeer opvallend dat Scholten hier, net als in Oostenrijk, een onervaren directeur stuurde naar een land waarmee hij geheel onbekend was. Van directeur Van Beuningen werd verwacht dat hij de juiste inschattingen kon maken over de lokatie van de fabriek. Dat de Petrokower fabriek op de verkeerde lokatie bleek te staan, was echter niet alleen te wijten aan Van Beuningen. Scholten was zelf in Petrokow aanwezig geweest ten tijde van de aankoop van het land en had er zijn toestemming voor gegeven. Maar Van Beuningen bleek niet in staat om de fabriek goed te organiseren. Hij had de grootste moeite om aardappelen in te kopen, de afvoer van het afvalwater bracht problemen met zich mee en de afzetmarkt bleek moeilijk toegankelijk.

Uit dit geval blijkt dat het succes van een fabriek van de firma Scholten in het buitenland in grote mate afhankelijk was van de capaciteiten van de betreffende directeur. Van Beuningen liet Petrokow in grote chaos achter, terwijl de ervaren directeur Dikema de fabriek binnen enkele jaren rendabel wist te maken. De afzet nam toe, waardoor de fabriek kon worden uitgebreid en het assortiment producten vergroot. Toch bleef de aardappeltoevoer haperen. Dit werd door Dikema opgevangen door de inkoop van nat en droog meel elders. De gunstige wending van de zaken in Petrokow deden W.A. Scholten besluiten om een tweede fabriek in Rusland te beginnen. Deze kwam direct onder leiding van Dikema te staan. De lokatie van Nowy Dwor bleek veel beter. De inkoop van aardappelen en toevoer van water liepen bij deze fabriek goed. De afzetmarkt, die dankzij de ervaringen van de fabriek in Petrokow steeds overzichtelijker werd, kon door deze fabriek goed worden bediend. Hierdoor was de firma in staat om zich in deze streken als pionier

te vestigen. Nu Scholten zich in het westen van Rusland goed genesteld had, maakte hij zelfs plannen om de stap naar Moskou te wagen.

De oorzaken van de stopzetting van de Russische fabrieken

De veelbelovende toekomst van Scholtens aardappelmeel- en derivatenproductie in Russisch Polen en uitbreiding naar Moskou kwamen door een externe ontwikkeling tot een einde. De oekaze van 1887, die het buitenlanders verbod om onder andere in Russisch Polen bezittingen te hebben, was voor W.A. Scholten reden om een punt te zetten achter zijn zaken in dat land. Aangezien de fabriek in Petrokow toch niet aan de verwachtingen voldeed, werd besloten deze het eerst te verkopen. De vraag is echter of het besluit om de fabriek in Nowy Dwor stop te zetten echt een principekwestie is geweest. Het is mogelijk dat W.A. Scholten in de oekaze een goede aanleiding zag om zijn Russische avontuur tot een einde te brengen. Hij was inmiddels niet de jongste meer en de lange afstanden zullen hem parten hebben gespeeld. Bovendien vroegen de dichter bij huis gelegen fabrieken in Duitsland steeds meer aandacht. Daarbij toonde Jan Evert weinig belangstelling voor de fabrieken, waardoor de buitenlandse fabrieken nog maar weinig toekomst leken te hebben. Dit wordt bevestigd door het feit dat Jan Evert de verkoop van de fabriek in Nowy Dwor na het overlijden van zijn vader doorzette.

Indien het inderdaad een principekwestie was, markeert de keuze van W.A. Scholten om zijn fabriek in Nowy Dwor op te doeken duidelijk de grenzen van zijn ondernemerschap: zolang hij zelf niet volledig de touwtjes in handen kon hebben, was hij niet bereid om geld en energie in zaken te steken. Zijn visie verschilde met veel andere buitenlandse ondernemers die in deze periode in Rusland actief waren en wel de controle van hun bedrijf aan een Russisch onderdaan durfden over te laten en waarvan een groot aantal uiteindelijk zeer succesvol was.¹⁰⁵